

ISBN - 978-1-63649-923-9

DOI - 10.46299/ISG.2020.MONO.PSYCHOL.III

*Theoretical foundations of scientific
thought in psychology*

Collective monograph

Bost

on 2020

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC THOUGHT IN PSYCHOLOGY

Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

ISBN - 978-1-63649-923-9

DOI - 10.46299/ISG.2020.MONO.PSYCHOL.III

Authors - Bedan V., Kramchenkova V., Герасімова Н. Є., Герасимова І. В., Данько О., Демський В., Макогончук Н., Zolotova S., Mikhno S., Кизим О., Петухова І., Купчишина В., Чикалова Т.Г., Ганаба С., Горбатько К., Мірошніченко В., Smetaniak V.

Published by Primedia eLaunch

<https://primediaelaunch.com/>

Text Copyright © 2020 by the International Science Group(ism-konf.com) and authors.

Illustrations © 2020 by the International Science Group and authors.

Cover design: International Science Group(ism-konf.com). ©

Cover art: International Science Group(ism-konf.com). ©

All rights reserved. Printed in the United States of America. No part of this publication may be reproduced, distributed, or transmitted, in any form or by any means, or stored in a data base or retrieval system, without the prior written permission of the publisher. The content and reliability of the articles are the responsibility of the authors. When using and borrowing materials reference to the publication is required.

Collection of scientific articles published is the scientific and practical publication, which contains scientific articles of students, graduate students, Candidates and Doctors of Sciences, research workers and practitioners from Europe and Ukraine. The articles contain the study, reflecting the processes and changes in the structure of modern science.

The recommended citation for this publication is:

Theoretical foundations of scientific thought in psychology: collective monograph / Bedan V. – etc. – International Science Group. – Boston: Primedia eLaunch, 2020. 93

p. Available at: DOI - 10.46299/ISG.2020.MONO.PSYCHOL.III

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC THOUGHT IN
PSYCHOLOGY

TABLE OF CONTENTS

1.	GENERAL PSYCHOLOGY	5
1.1	Bedan V. STYLE FEATURES OF SELF-REGULATION BEHAVIOR OF SUCCESSFUL PERSONS	5
1.2	Kramchenkova V. MOTIVATION OF PROSOCIAL BEHAVIOR IN POLITICAL ACTIVITY	11
1.3	Герасімова Н. Є., Герасимова І. В. ЦІННОСТІ ЯК ЗАГАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ ОСОБИСТОСТІ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ	26
1.4	Данько О., Демський В., Макогончук Н. ЕКСПЕРИМЕНТ ЯК МЕТОД ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	36
2.	PEDAGOGICAL AND AGE PSYCHOLOGY	41
2.1	Zolotova S., Mikhno S. EMOTIONAL INTELLIGENCE IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING	41
2.2	Кизим О., Петухова І. ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГО - ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ДО МАЙБУТНЬОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ НФАУ	46
2.3	Купчишина В. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ «ЯКОНЦЕПЦІЇ» ОФІЦЕРІВ-ПРИКОРДОННИКІВ ЗРІЛОГО ДОРОСЛОГО ВІКУ	51
2.4	Чикалова Т.Г. КОМІКСИ ЯК ЗАСІБ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ УЧНІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ	61
3.	POLITICAL PSYCHOLOGY	67

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC THOUGHT IN
PSYCHOLOGY

3.1	Ганаба С., Горбатько К. ІНФОРМАЦІЙНА ВІЙНА: ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА ГРОМАДСЬКУ ДУМКУ ТА СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ	67
4.	PSYCHOLOGY OF LABOR	72
4.1	Мірошніченко В. ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ- ПРИКОРДОННИКІВ	72
5.	SOCIAL PSYCHOLOGY	79
5.1	Smetaniak V. THE PROBLEM OF READAPTATION OF PARTICIPANTS IN ARMED CONFLICTS IN UKRAINIAN PSYCHOLOGY	79
	Reference	86

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC THOUGHT IN
PSYCHOLOGY

SECTION 1. GENERAL PSYCHOLOGY

1.1 Style features of self-regulation behavior of successful persons

Проблема дослідження успіху та успішності особистості останнім часом набуває значної популярності. У сучасній психології є чимало розробок, присвячених проблемі. Вчені намагаються пояснити природу успіху, розкрити зміст понять «успішність», «життєвий успіх», «кар'єрний успіх», з'ясувати чинники та властивості особистості, що сприяють загальній успішності людини. Майже кожна людина прагне реалізуватись у житті, домогтися успіху, мати хорошу, добре оплачувану роботу, можливість удосконалюватися, налагоджувати значимі стосунки. Але що ж таке успіх?

У довідниковій літературі «успіх» визначається як «позитивний наслідок роботи, справи; значні досягнення, удача [1], «визнання з боку оточуючих, суспільне схвалення досягнень» [2]. У філософському дискурсі успіх визначається як «розвиток сили і здібностей, за допомогою яких людина досягає бажаних етапів у своєму житті, організовує відповідним чином свою енергію й зусилля, а також знання та здібності» [3]

Світовий експерт в області психології успіху, розробник власної системи успіху Б. Трейсі визначає це поняття як «здатність здійснити бажання, надії і прагнення в кожній сфері життя» та виділяє складові, які допоможуть визначити якість життя на шляху до успіху: здоров'я і енергія, стосунки з людьми, задоволення від роботи та фінансова незалежність, високі цілі й ідеали, самопізнання та самосвідомість, відчуття самореалізації [4].

В психологічній науці дослідження успіху ведеться у різних напрямках. Західні вчені успіх пов'язують з матеріальним благополуччям, прагматизмом і індивідуалізмом. Науковці намагаються визначити, чому одні люди стають успішними, а інші ні. Так, в контексті соціальної природи людини успіх розглядають як «нормальний психічний розвиток людини, який можливий за

умови рівноваги двох взаємопов'язаних аспектів її життя: бути єдиною із громадою і водночас виокремитись, бути поміченою у своїх діях, бути визнаною». Дослідники вважають, що «суперечність між цими тенденціями задає головні соціально-психологічні характеристики проблеми успіху» [5]. Досліджуючи особливості жіночої успішності Ю.В. Артамошина приходять до висновку що «успіх» «з одного боку розуміється, як особлива оцінка людиною результату власних дій і зусиль, а з іншого – як показник своєрідного її становища у суспільстві, що, відповідно, задає специфіку її соціальних зв'язків та відносин» [6]. Деякі дослідники успіх визначають як «результат діяльності людини, який є значущим для неї самої та визнається оточенням» [7], як «досягнення бажаної мети в індивідуальній або груповій діяльності» [9], звертають увагу на емоційну сферу особистості, визнаючи, що «переживання успіху супроводжується певним емоційним станом» [8].

Отже, узагальнюючи інформацію щодо визначення поняття успіх, можна характеризувати з одного боку, як особливу оцінку людиною результату власних дій і зусиль, а з іншого – як показник своєрідного її становища у суспільстві, що, відповідно, задає специфіку її соціальних зв'язків та відносин, усвідомлювати свої цілі і знаходити шляхи до їх досягнення.

Наукові пошуки ведуться у напрямку розуміння спрямованості особистості на успішність, дослідження схильності особистості до успішної поведінки і механізмів її успішної діяльності.

Спираючись на сказане, ми припустили, що «успішні» та «неуспішні» особи відрізняються певним набором стильових особливостей саморегуляції поведінки, що стійко проявляються в різних життєвих ситуаціях та впливає на загальну успішність особистості.

Завдання дослідження індивідуально-психологічних особливостей успішності полягало: по-перше, у групуванні обстежених за рівнем суб'єктивної успішності; по-друге, у вивченні показників стильових особливостей саморегуляції поведінки представників виділених груп з високим (У+) і низьким (У-) рівнем суб'єктивної успішності; складанні та описанні їх психологічних характеристик.

Дослідження проводилося на базі Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Вибірку склали 70 осіб – магістри денної і заочної форми навчання віком від 18 до 45 років. Для діагностики показників успішності застосовано процедуру «Розміщення себе на шкалі успішності (модифікація методики С. Дембо та Т. Рубінштейн), для визначення розвитку індивідуальної саморегуляції застосовано методику «Стиль саморегуляції поведінки» (В. І. Моросанова). Якісний аналіз проводився за допомогою методу «асів» і «профілів».

Попередньо всі бальні оцінки були переведені в процентилях задля наближення розподілу значень до нормального. Це надало можливість виділити групи осіб з високим рівнем (четвертий квартиль розподілу від 75 до 100 процентиля) і низьким рівнем (перший квартиль від 0 до 25 процентиля) суб'єктивної успішності. Представників високого і низького рівнів суб'єктивної успішності було відібрано за допомогою методу «асів» на підставі результатів отриманих за методикою «Розміщення себе на шкалі успішності (модифікація методики С. Дембо та Т. Рубінштейн). Таким чином, із загальної вибірки ($n=70$) з використанням методу «асів» виділено групу осіб з високим значенням показника суб'єктивної успішності, яку умовно визначено як «успішні» ($Y+$, $n=15$) і групу осіб з низьким значенням показника суб'єктивної успішності «неуспішні» ($Y-$, $n=10$). Використання методу «профілів» дозволило вивчити психологічні характеристики стильових особливостей саморегуляції поведінки осіб з різним рівнем суб'єктивної успішності.

На рисунку 1 надано профілі стилів саморегуляції поведінки груп осіб з високим і низьким рівнем суб'єктивної успішності.

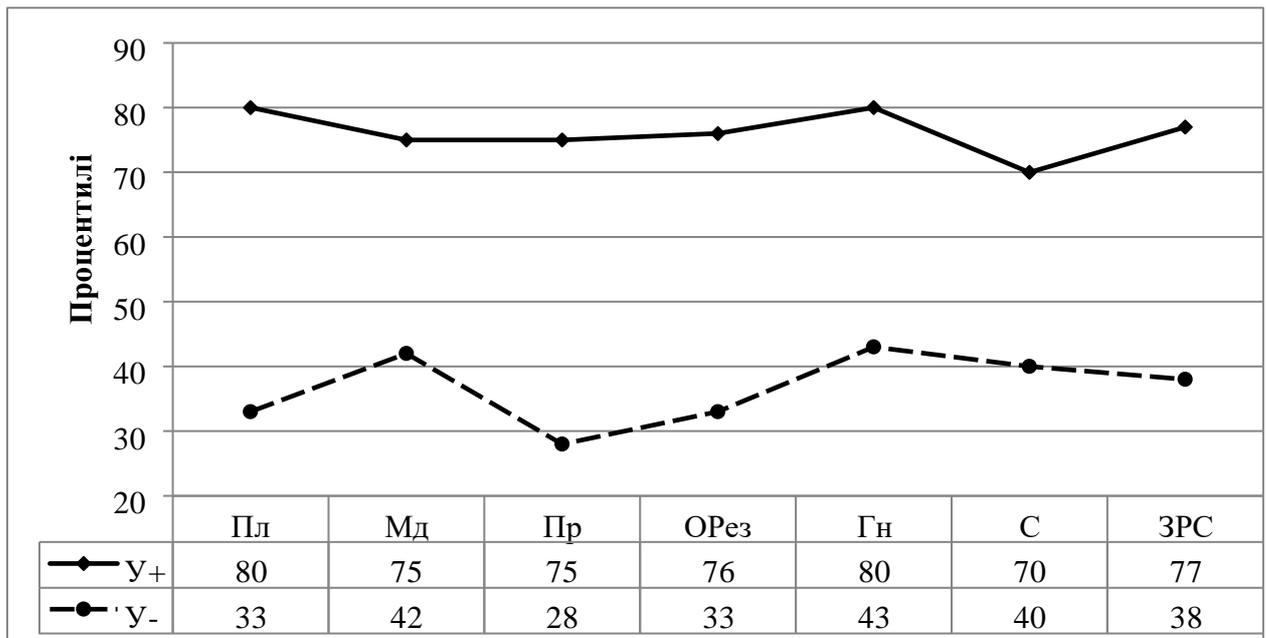

Рисунок. 1. Профілі саморегуляції поведінки представників груп осіб з високим та низьким рівнем успішності

Примітка. Умовні скорочення: Пл – планування, Мд – моделювання, Пр – програмування, ОРез – оцінка результатів, Гн – гнучкість, С – самостійність, ЗРС – загальний рівень саморегуляції.

На осі ОХ відмічені показники саморегуляції поведінки, на осі ОУ розміщені одиниці вимірювання – проценти. Значення кожного показника, що відмічені на цьому графіку, являють собою середнє арифметичне значення конкретного показника усіх представників кожної групи окремо. Діапазон від 0 до 25 (перший квартал розподілення Q1) вважається діапазоном низьких значень показника; від 25 до 50 – діапазоном слабо виразних значень (Q2); від 50 до 75 – діапазоном достатньо виразних значень (Q3); від 75 до 100 діапазоном яскраво виразних значень показника (Q4). Середня лінія ряду проходить через 50 проценти.

Візуальний аналіз профілів вказує на певні розбіжності в саморегуляції поведінки в досліджених групах. Слід зазначити, що показники групи з низьким рівнем суб'єктивної успішності (Y-) розташовані переважно в зоні середніх значень (Q3 і Q4 квартал розподілу), окрім показника прогнозування (Пр) значення якого більш тяжіють до низького рівня. В даному випадку ми можемо

говорити лише про тенденцію до низьких значень показників саморегуляції поведінки.

Нижче наведені індивідуально-психологічні характеристики профілів стилю саморегуляції поведінки у представників обстежених груп, що складені на підставі інтерпретації автора опитувальника В. І. Моросанової [10].

Отже, для представників групи «успішні» (У+) властива яскраво виражена потреба в плануванні, детальній розробці плану власних дій, побудові чіткої, реалістичної системи виконання найближчих та перспективних цілей та помірковані способи і шляхи їх досягнення. Завжди ретельно і відповідально готуються до будь-яких заходів, демонструючи високий рівень самопідготовки (Пл+). В ситуаціях невизначеності, непередбачуваних змін за рахунок гнучкості і регуляторики, що притаманні представникам групи, дозволяє їм адекватно і своєчасно реагувати зміни, вирішувати завдання в ситуації ризику (Гн+). Демонструють здатність швидко оцінювати зміну значущих умов і оперативно вносити відповідну корекцію у програму дій (Пр+). Представники групи здатні моделювати ситуацію, виокремлювати необхідні значущі умови досягнення цілей як в поточній ситуації, так і на перспективу, що відповідає плану та очікуваним результатам (Мд+). Критичні в оцінці результати діяльності (ОРез). Виявляють автономність, самостійність в прийнятті рішень, плануванні діяльності і поведінці, організації роботи, спрямованої на досягнення встановлених цілей, контроль за виконанням, оцінці проміжних та кінцевих результатів діяльності (См+). Загалом «успішні» особи мають високий рівень саморегуляції поведінки, в зв'язку з чим можна зробити припущення, що при наявності високої мотивації на досягнення успіху дані особи демонструють такий стиль саморегуляції поведінки, який дозволяє компенсувати вплив особистісних, характерологічних особливостей, що перешкоджають досягненню мети. Отже, чим вище рівень саморегуляції поведінки, тим впевненіше дані особи реагують на невизначені ситуації, оперативно вносять корекції у план дій, тим більш реальні та стабільні їх успіхи в реалізації встановленої мети у різних сферах життєдіяльності.

Представники групи «неуспішних» осіб (У-) часто змінюють свої цілі, які зазвичай висувають ситуативно, не завжди самостійно, здебільше покладаються на долю, випадок чи вдачу (Пл-). Неуважно ставляться та оцінюють вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на шляху досягнення мети, тому мають труднощі у плануванні і моделюванні ситуацій, що в свою чергу призводить до невдач (Мд-). Через власну імпульсивність йдуть шляхом проб і помилок, що характеризує знижений рівень програмування (Пр-). Схильні не помічати своїх помилок, некритичні до своїх дій. Суб'єктивні критерії успішності недостатньо стійкі, що погіршує якість результатів при збільшенні обсягу роботи (ОПрез-). У швидкоплинній ситуації відчують невпевненість, розгубленість, важко адаптуються до нових умов і способу життя, тому не можуть швидко перепланувати та внести своєчасно певні корективи діяльності і поведінку, що спричинює невдачі та розчарування в справі (Г-). Їх не можна назвати самостійними, дані особи демонструють конформність, залежність від думки та оцінці оточення, власні рішення приймають, спираючись на поради інших, намагаються уникати відповідальності за рішення, дії та вчинки (С-). Отримані характеристики вказують на зниження компенсаторних можливостей на шляху досягнення мети та реалізації успіху як певному виді діяльності так і успішності взагалі, що певним чином залежить від стильових особливостей регуляції.

Таким чином, можна зробити висновок, що особам різним рівнем суб'єктивної успішності властивий певний набір поведінкових дій, що сприяють або гальмують спрямованість на успіх, мотивацію на досягнення мети, успішну реалізацію власних життєвих проєктів.

1.2 Motivation of prosocial behavior in political activity

Науковий інтерес до такого виду соціальної поведінки людей, як надання допомоги іншим простежується, починаючи з середини ХХ століття. Але до сих пір не склалося єдиного визначення феномена просоціальної (допомогаючої) поведінки, не розкриті механізми його формування і фактори, що лежать в основі його прояву. Дослідження даного феномена розкривається у роботах К. Бетсон, Г. Карло, М. Греді, С. Харді, Л. Берковиц, Р. Чалдіні, Г. Бірхофф, Е. Аронсон,

В.В. Абраменкової, Т.П. Гаврилової, Н. В. Кухтової, І. М. Юсупова [11; 18; 21].
Різні аспекти психології допомагаючої поведінки були вивчені в дослідженнях
Д. Майєрса (поведінка і установки), М. Снайдера (управління поведінкою,
самомоніторинг), А. Омото, Дж. Клері, Х. Хекхаузена (мотивація діяльності) [18;
20; 23; 24].

Питання про мотиваційні та інші особистісні фактори, які є основою для
просоціальної поведінки, незважаючи на ряд досліджень в даній області
(Б.Латане та Дж. Дарлі; Р. Чалдіні, Д. Кенрик та Д. Бауман; Ш. Тейлор, Л. Пипло
та Д. Сирс, Л. Берковиц, Г. Бирхофф, К. Бэтсон, Дж. Дарлей, Д. Майєрс, Дж.
Макоули, А. Омото, Дж. Клэри, М. Снайдер, Х. Хекхаузен та інші.), як і раніше,
залишається актуальним і до кінця не вивченим [15; 18; 23; 24; 26].

Існує безліч різних особистісних потреб, які пов'язані з політичною
діяльністю. Серед них слід виділити основні потреби, які мотивують політичну
поведінку лідерів: потреба у владі; потреба в контролі над подіями і людьми;
потреба в досягненні; потреба в афіліації, тобто в приналежності до якоїсь групи
і отриманні схвалення [12; 13]. Політична діяльність будь-якого рівня має
соціономічну спрямованість, тобто орієнтована на інших людей, що володіють
власною активністю, оцінюють, сприяють (або протидіють) дій суб'єкта політики
[19]. Отже, просоціальна спрямованість особистості виступає необхідною
передумовою ефективного професійного політичного лідерства. Проте, аналіз
сучасних досліджень показує, що мотивація соціальної активності, зокрема
просоціальної поведінки, суб'єктів політичній діяльності потребує додаткових
розвідок.

Мета дослідження — визначити особливості мотиваційної сфери
особистості та встановити взаємозв'язки просоціальної поведінки із
мотиваційними тенденціями кандидатів в депутати в міські органи управління.

На основі теоретичного аналізу було встановлено, що просоціальна
поведінка визначається, як широка категорія дій і вчинків, які розглядаються в
даному суспільстві або соціальній групі як спрямовані на благо іншої людини
[11; 18; 21; 24; 25]. Під просоціальною мотивацією розуміється цілісна система
спонукальних процесів, спрямованих на благо інших людей або суспільства в

цілому, що класифікуються як соціально корисні дії. Вивчення мотивів надання допомоги на основі їх розподілу за групами (альтруїстичні, егоїстичні, соціально-нормативні) виявляє присутність в структурі мотивації мотивів усіх видів [15; 20; 23; 26], що відображує багатофакторний характер детермінації просоціальної поведінки. Політична діяльність являє собою цілісну систему, що має свою структуру, внутрішні переходи, перетворення і розвиток. Змінюючи об'єктивну реальність, політична діяльність, з одного боку, є відображенням суб'єктивних проявів політика, з іншого – перетворює внутрішній світ суб'єкта діяльності, детермінує розкриття і реалізацію його особистісно-професійних якостей і потенційних можливостей [12; 13; 14; 19].

Для досягнення поставленої в дослідженні мети застосовувалися наступні психодіагностичні методики: методика «Діагностика мотиваторів соціальнопсихологічної активності особистості» Д.Макклелланда [22], методика «Діагностика полімотиваційних тенденцій в «Я-концепції» особистості» С.М. Петрова [22], методика діагностики особистісних установок «Альтруїзм – Егоїзм» [22], Методика «Вимірювання просоціальних тенденцій», Г.Карло та Б.Рендалл, адаптована Н.В. Кухтовою [17]. Методи статистичної обробки даних включали порівняння груп за критерієм Краскела-Уолісса для незалежних вибірок та кореляційний аналіз. У дослідженні брали участь 27 осіб, що балотувалися в депутати міських органів управління України. Вік досліджуваних від 24 до 58 років, освіта вища. Висловлюємо подяку депутату Зміївської міської ради VIII скликання Белявцевій Тетяні Василівні за допомогу у зборі емпіричного матеріалу.

За результатами дослідження провідних потреб-мотиваторів соціально психологічної активності особистості досліджуваних виявлено високий рівень середньогрупових показників за всіма шкалами – досягнення успіху ($20,4 \pm 2,5$), прагнення до влади ($19,7 \pm 2,5$), тенденція до афіліації ($19,8 \pm 2,3$).

Подальший кластерний аналіз методом К-середніх дозволив визначити три кластери – психологічні профілі мотивації соціально-психологічної активності особистості досліджуваних (рис.1).

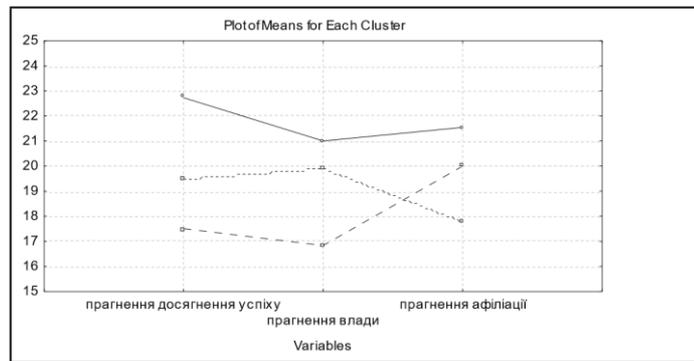

Рис. 1. Психологічні профілі мотивації соціально-психологічної активності.

Перший профіль (досліджуваних 40,7 %) відрізняється високими показниками за всіма шкалами – досягнення успіху, прагнення до влади, тенденція до афіліації, із найвищими показниками прагнення досягнення успіху. Досліджувані цього профілю переважно прагнуть до досягнення найкращих результатів у своїй діяльності або в дорученій їм справі, постійного вдосконалення методів, процедур і організації роботи, при цьому вони орієнтовані і на суспільне визнання і на зростання владних повноважень. Даний профіль можна умовно позначити «Достігатори».

Другий профіль (22,2% досліджуваних) характеризується високими показниками прагнення до влади і прагнення досягнення успіху та середнім рівнем показників прагнення афіліації. Можна вважати, що досліджувані цього профілю орієнтовані на владу з метою більшого впливу на умови і ефективність як своєї роботи, так і організаційної структури в цілому. Даний профіль можна умовно позначити «Влада-Успіх»

Третьому профілю (37,0% досліджуваних) притаманні середній рівень показників прагнення досягнення успіху і прагнення до влади та високий рівень – тенденції до афіліації. Для цих досліджуваних характерна виражена потреба у емоційно задовольняючої взаємодії, приналежності команді та отриманні суспільного визнання різного рівню. Суттєвою характеристикою для них є участь у спільній діяльності, взаємодопомога та налагодження доброзичливих стосунків. Даний профіль можна умовно позначити «Комунікатори».

Як показують результати дослідження мотиваційної обумовленості «Яконцепції» особистості (рис. 2), у виборці в цілому найбільш вираженими мотиваційними тенденціями кандидатів в депутати міського рівня є оптимістична, комунікативна та альтруїстична мотивації. Оптимістична мотивація відображає віру в хороше, надію на краще в житті, характеризується пасивним очікуванням благополуччя/неблагополуччя в житті, визначається як оптимістичний/песимістичний фаталізм. Комунікативна мотивація характеризує потребу в спілкуванні, в дружбі, відображає ступінь спрямованості суб'єкта на взаємодію, комунікацію. Альтруїстська мотивація виявляє орієнтацію на інших, бажання думати про інших навіть на шкоду собі.

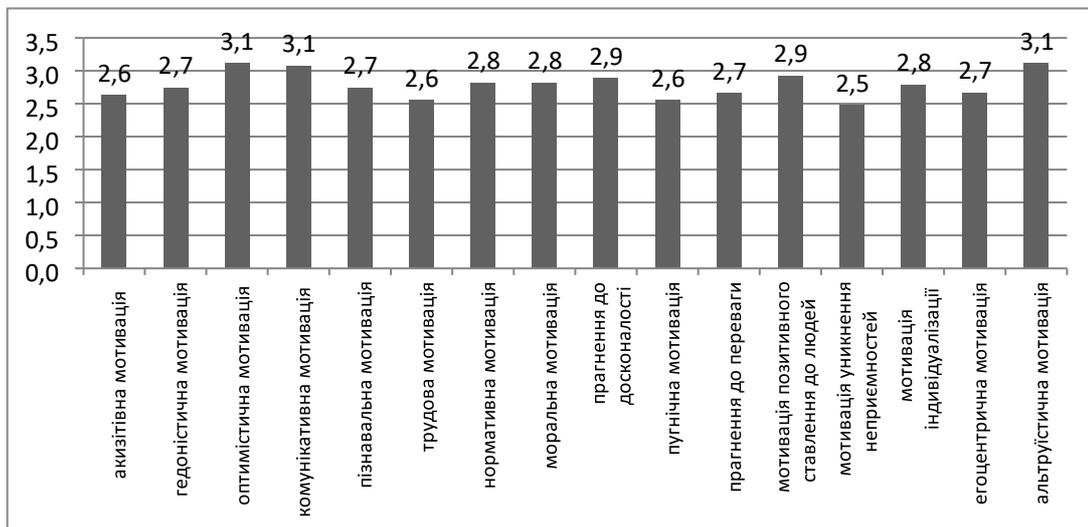

Рис. 2. Представленість мотиваційних тенденцій у «Я-концепції» особистості

Найменшу вираженість в усередненому профілі кандидатів в депутати набули наступні мотиваційні тенденції: мотивація уникнення неприємностей, акизитивна (матеріальна) мотивація, трудова мотивація, пугнічна мотивація. Мотивація уникнення неприємностей відображає потребу в уникненні неприємностей із зовнішнім оточенням, погроз, небезпек. Акизитивна (матеріальна) мотивація відображає ставлення до матеріального благополуччя в житті, до грошей, визначає значимість для індивіда матеріальної сторони життя, впливає із загальної орієнтації на благополуччя. Трудова мотивація відображає потребу у виконанні роботи, спрямованість на працю, орієнтацію на виконання

поставленого завдання через подолання труднощів. Пугніча мотивація характеризує потребу в ефективному, активному подоланні труднощів, прагнення боротися з життєвими обставинами, навіть якщо це пов'язано з певним ризиком.

Аналіз результатів дослідження мотиваційних тенденцій особистості у залежності від варіанту провідної мотивації соціально-психологічної активності особистості (табл. 1) показує наявність достовірних відмінностей за показниками акизитівної (матеріальної), пугнічної, мотивації позитивного ставлення до людей, уникнення неприємностей та альтруїстичної мотивації. Ставлення до матеріального благополуччя в житті, до грошей, значимість матеріальної сторони життя найбільшого значення набуває для досліджуваних психологічного профілю «Влада-Успіх», найменшого – для профілю «Комунікатори». Активність у подоланні труднощів, прагнення боротися з життєвими обставинами, навіть якщо це пов'язано з певним ризиком, визначається у досліджуваних профілю «Достігатори» на відміну від досліджуваних інших мотиваційних профілів. Мотивація позитивного ставлення до людей, орієнтація на віру в доброту людей найбільшою мірою представлена у досліджуваних профілю «Достігатори», найменшою – профілю «Влада-Успіх». Мотивація уникнення неприємностей, відображає потребу в уникненні неприємностей із зовнішнім оточенням, погроз, небезпек, менш ніж у інших профілів представлена у досліджуваних профілю «Достігатори». Альтруїстська мотивація, що виявляє орієнтацію на інших, бажання думати про інших навіть на шкоду собі більше представлена у профілів «Достігатори» та «Комунікатори» ніж у профілю «Влада-Успіх».

Таблиця 1.

Мотиваційні тенденції «Я-концепції» особистості кандидатів в депутати із різними типами мотивації соціально-психологічної активності

Мотиваційні тенденції «Я-концепції»	Середні показники за групами (M, σ)						H	p
	Достігатори		Влада-Успіх		Комунікатори			
	Mean	σ	Mean	σ	Mean	σ		

THEORETICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC THOUGHT IN PSYCHOLOGY

акизитивна (матеріальна) мотивація	2,8	0,9	3,0	0,9	2,2	0,4	9,66	<0,01
гедоністична мотивація	2,6	0,8	2,8	0,7	2,8	0,6	1,24	>0,05
оптимістична мотивація	3,0	0,8	3,2	0,9	3,2	0,8	0,81	>0,05
комунікативна мотивація	3,1	0,8	3,0	0,9	3,1	0,6	0,13	>0,05
пізнавальна мотивація	2,5	0,8	2,7	0,8	3,0	0,9	2,96	>0,05
трудова мотивація	2,7	0,8	2,7	0,5	2,3	0,5	4,91	>0,05
нормативна мотивація	2,9	0,8	2,5	0,5	2,9	0,9	2,17	>0,05
моральна мотивація	3,0	0,8	2,5	0,5	2,8	0,8	3,43	>0,05
прагнення до досконалості	3,0	0,9	2,5	0,8	3,0	0,6	3,99	>0,05
пугнічна мотивація	2,9	0,5	2,3	0,5	2,3	0,5	14,1	<0,001
прагнення до переваги	2,6	0,7	2,5	0,8	2,5	0,7	0,93	>0,05
мотивація позитивного ставлення до людей	3,3	0,9	2,5	0,8	2,8	0,8	6,76	<0,05
мотивація уникнення неприємностей	2,3	0,5	2,7	0,5	2,6	0,5	6,49	<0,05
мотивація індивідуалізації	2,9	0,8	2,8	0,7	2,6	0,9	1,26	>0,05
егоцентрична мотивація	2,7	0,6	2,5	0,5	2,7	0,7	0,99	>0,05
альтруїстична мотивація	3,3	0,6	2,5	0,8	3,3	0,8	8,60	<0,05

Отже, за мотиваційними тенденціями «Я-концепції» особистості досліджувані профілю «Достігатори» відрізняються помірним прагненням до матеріального благополуччя в житті, найвищою за інші профілі активністю у подоланні труднощів, прагненням боротися з життєвими обставинами, зниженою потребою у безпеці, ризиковістю та альтруїстичністю.

Відмінними рисами досліджуваних профілю «Влада-Успіх» є матеріальна мотивація, прагнення уникнення неприємностей та загроз, при зниженій

активності у подоланні труднощів, а також знижені порівняно із іншими профілями показники позитивного ставлення та віри у доброту людей і альтуїстичної мотивації.

Досліджуваних профілю «Комунікатори» характеризує найнижча за інші профілі матеріальна мотивація, помірне прагнення уникнення неприємностей та загроз, при зниженої активності у подоланні труднощів, помірні показники позитивного ставлення та віри у доброту людей при високої альтуїстичної мотивації.

Описані результати підтверджуються даними дослідження особистісної установки «егоїзм-альтруїзм» кандидатів в депутати із різними типами мотивації соціально-психологічної активності (табл. 2). Виявлені достовірні відмінності за цим показником – найвищий рівень альтруїзму зафіксовано у досліджуваних профілю «Достігатори», найнижчий – профілю «Влада-Успіх».

Таблиця 2.

Показники установки егоїзм-альтруїзм кандидатів в депутати із різними типами мотивації соціально-психологічної активності

Показник	Середні показники за групами (M, σ)						N	p
	Достігатори		Влада-Успіх		Комунікатори			
	Mean	σ	Mean	σ	Mean	σ		
Егоїзм /альтруїзм	14,2	1,7	11,8	1,3	13,9	1,7	10,55	<0,01

Аналіз результатів дослідження особливостей просоціальної поведінки за вибіркою в цілому (рис. 3), показує досить високі показники процентільних рангів просоціальної поведінки усіх типів (вище за 50 процентілей). При цьому найбільших значень в усередненому профілі набуває конформістська просоціальна поведінка, яка відображає тенденцію надання допомоги у відповідь на прохання, як результат інтеріоризації соціальної норми. Найменших значень набувають показники власне альтуїстичної та анонімної просоціальної поведінки. Тобто для досліджуваних кандидатів в депутати менш характерно

безкорисливе і благодійне надання допомоги без особистої вигоди та надання допомоги в тих випадках, коли про це не знають навколишні.

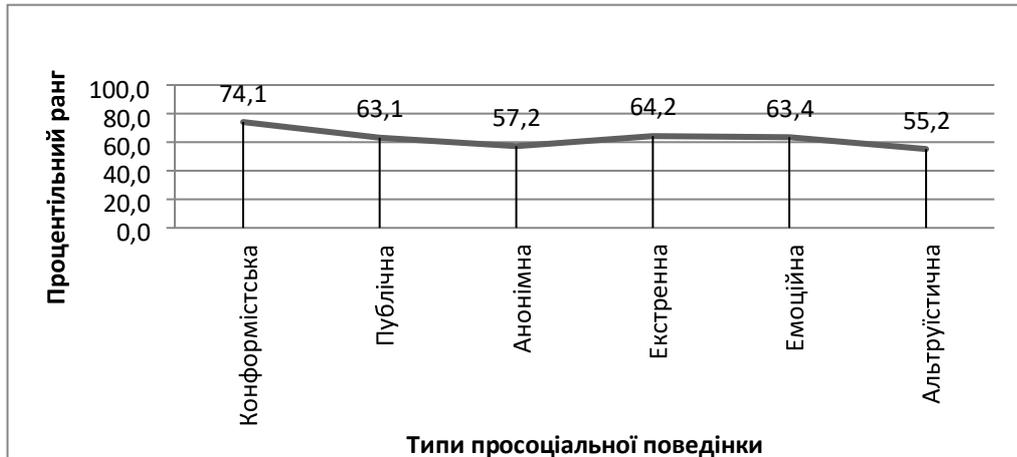

Рис. 3. Усереднений профіль просоціальної поведінки

Аналіз результатів дослідження просоціальної поведінки з урахуванням мотиваційного профілю досліджуваних показав наявність достовірних відмінностей за показниками анонімної та альтруїстичної просоціальної поведінки (табл. 3).

Таблиця 3

Показники просоціальної поведінки кандидатів в депутати із різними типами мотивації соціально-психологічної активності

Тип просоціальної поведінки	Середні показники за групами (M, σ)						N	p
	Достігатори		Влада-Успіх		Комунікатори			
	Mean	σ	Mean	σ	Mean	σ		
Конформістська	7,2	1,6	7,3	0,8	7,7	0,9	1,19	>0,05
Публічна	12,8	2,2	11,5	1,3	13,1	2,1	5,25	>0,05
Анонімна	13,2	3,2	16,5	3,5	14,2	3,8	6,61	<0,05
Екстрена	9,4	1,9	10,0	1,9	9,7	1,7	1,25	>0,05
Емоційна	16,3	3,3	14,8	3,3	16,0	2,6	1,49	>0,05
Альтруїстична	16,3	3,8	15,2	3,3	23,7	3,4	6,73	<0,05

Серед досліджуваних найбільш схильними до анонімної просоціальної поведінки виявляються представники профілю «Влада-Успіх», найменш - «Достігатори». Отже, кандидати в депутати мотиваційного профілю «ВладаУспіх» більше за інших схильні допомагати не потребуючи оцінки вчинку, пов'язаного з наданням допомоги, відповідно до внутрішньоприйнятих цінностей, тобто за механізмом самопідкріплення. Найвищі показники альтуїстичної просоціальної поведінки виявлені у досліджуваних мотиваційного профілю «Комунікатори», найнижчі – профілю «Влада-Успіх». Отже, кандидати в депутати мотиваційного профілю «Комунікатори» більше за інших схильні до безкорисливого надання допомоги.

За тенденціями просоціальної поведінки досліджувані кандидати в депутати мотиваційного профілю «Достігатори» характеризуються наступною ієрархією типів просоціальної поведінки (рис. 4) – конформістська, емоційна, публічна, екстрена, альтуїстична, анонімна. Тобто відображення схильності до участі у просоціальної активності у різних ситуаціях має наступний вигляд – тенденція надання допомоги в зв'язку з проханням; надання допомоги людям, які потребують емоційної підтримки і участь в ситуаціях, в яких надання допомоги емоційно забарвлене; надання допомоги при наявності оточуючих людей задля позитивної оцінки дії з боку значущих людей або громадської спільноти; прояви просоціальних вчинків в надзвичайних і важких ситуаціях, можливо у зв'язку з реалізацією комплексу героя; власне альтуїстичне надання допомоги без очікування будь якої особистої вигоди; надання анонімної допомоги відповідно до внутрішніх цінностей. Відмітне, що на перших трьох позиціях в ієрархії просоціальної поведінки досліджуваних профілю «Достігатори» виявляються прояви надання допомоги відповідно до інтеріоризованих соціальних норм, що стосуються взаємодії та схвалюваних форм спілкування, тобто зовнішньомотивована поведінка, а власне альтруїстична та анонімна просоціальна поведінка, істотною рисою яких є саме внутрішня мотивація, опиняються наприкінці ієрархії.

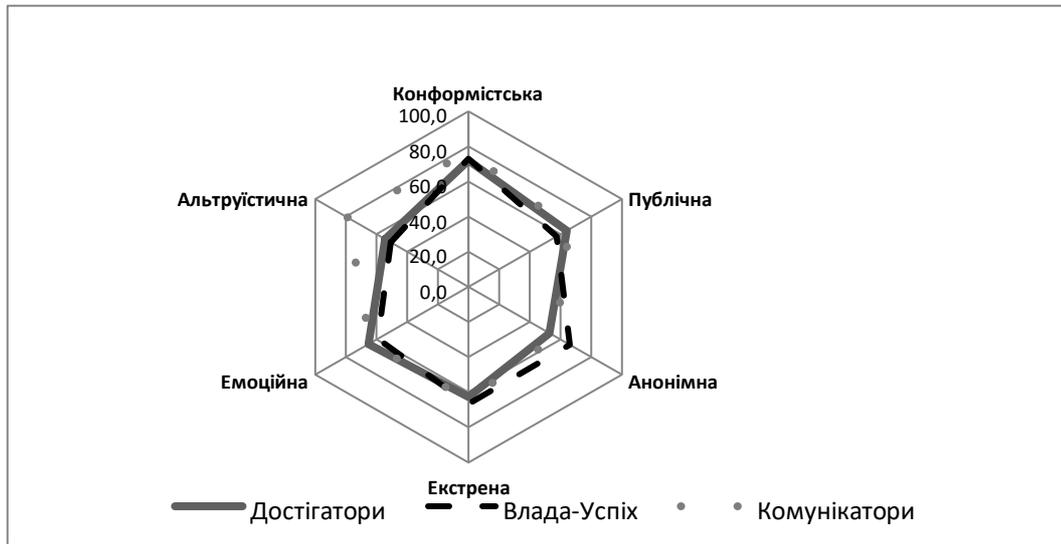

Рис. 4. Характеристика просоціальної поведінки кандидатів в депутати із різними типами мотивації соціально-психологічної активності

Для досліджуваних кандидатів в депутати мотиваційного профілю «ВладаУспіх» характерна така ієрархія типів просоціальної поведінки (рис. 4) – конформістська, екстрена, анонімна, емоційна, публічна, альтруїстична. Отже, ситуації, в яких проявляється схильність до просоціальних вчинків, виявляють таку послідовність – ситуації звернення з проханням, надзвичайні та важкі ситуації; ситуації, в яких надання анонімної допомоги відповідає внутрішнім цінностям; ситуації, в яких надання допомоги емоційно забарвлене; просоціальні вчинки при наявності оточуючих людей задля позитивної оцінки дії та соціального схвалення; ситуації допомоги без очікування особистої вигоди будь-якої форми. Визначена для мотиваційного профілю «Влада-Успіх» ієрархія типів просоціальної поведінки характеризується суперечливістю – перші позиції займають і зовнішньомотивовані типи (конформістська та екстрена) і внутрішньомотивовані (анонімна). Теж саме стосується останніх позицій – завершує ієрархічний список публічна, обумовлена соціальним схваленням, та альтруїстична просоціальна поведінка.

Для досліджуваних кандидатів в депутати мотиваційного профілю «Комунікатори» характерна наступна ієрархія типів просоціальної поведінки (рис. 4) – альтруїстична, конформістська, публічна, екстрена, емоційна, анонімна.

Інакше кажучи, ієрархічна послідовність схильності до надання допомоги у різних ситуаціях має наступний вигляд – безкорисливе і благодійне надання допомоги без очікування будь якої особистої вигоди або психологічної винагороди; тенденція надання допомоги в зв'язку з проханням; надання допомоги при наявності оточуючих людей задля позитивної оцінки та схвалення з боку значущих інших або громадської спільноти; допомога в надзвичайних і важких ситуаціях із переживанням позитивних відчуттів в зв'язку із допомогою; надання допомоги людям, які потребують емоційної підтримки, що проявляється в емоційному співпереживанні та емпатії; надання анонімної допомоги, про яку не знають оточуючі, відповідно до внутрішніх цінностей та відчуття правильності прийнятого рішення. Важливо відмітити, що для досліджуваних кандидатів в депутати мотиваційного профілю «Комунікатори» просоціальна поведінка обумовлена соціогенетичними орієнтаціями – безкорислива допомога базується на нормативності поведінки та соціальному схваленні (перші три позиції), що свідчить про істотну роль у реалізації просоціальної поведінки середовищних факторів, як на етапах соціалізації, так і актуальної соціальної активності. Тому цілком очікуваним виявляється останнє місце у ієрархічному списку анонімної просоціальної поведінки, яка єдина виключає комунікативний аспект у здійсненні допомоги.

Наступним кроком дослідження виступило визначення взаємозв'язків між характеристиками мотиваційної сфери особистості кандидатів в депутати та їх просоціальної поведінки. За результатами кореляційного аналізу мотиваторів соціально-психологічної активності із просоціальною поведінкою (рис. 5) визначено позитивний взаємозв'язок прагнення влади із публічною просоціальною поведінкою (0,308, при $p < 0,05$) та негативний із анонімною просоціальною поведінкою (-0,368, при $p < 0,05$). Отже, прагнення влади та впливу на інших, як мотиватор активності, пов'язано зі схильністю надання допомоги при наявності оточуючих людей, очікуванні соціального схвалення та позитивної оцінки просоціального вчинку. З іншого боку, чим вище прагнення влади, тим менше схильність до надання анонімної допомоги, обумовленої власними цінностями та самопідкріпленням.

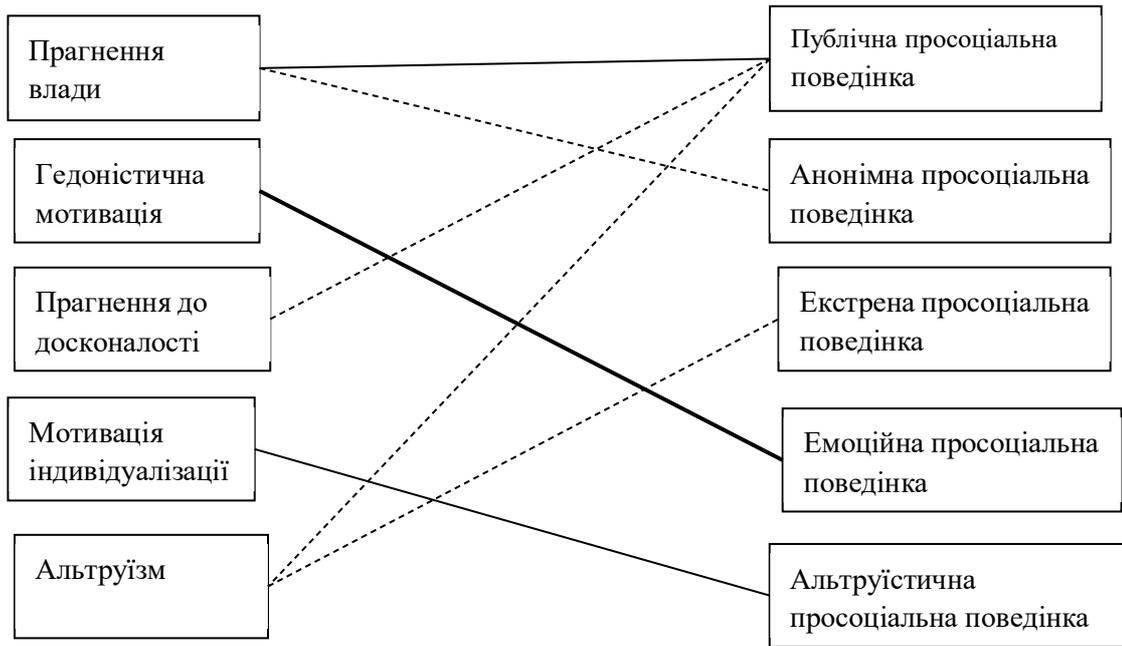

Рис. 5. Кореляційна плеяда показників просоціальної поведінки та мотиваційної сфери особистості.

Примітка: — прямий кореляційний зв'язок, ---- зворотній кореляційний зв'язок.

Кореляційний аналіз мотиваційних тенденцій «Я-концепції» та просоціальної поведінки досліджуваних кандидатів в депутати міських органів управління (рис. 5) показав, що публічна просоціальна поведінка негативно корелює із прагненням досконалості ($-0,446$, при $p < 0,01$) та альтруїзмом ($-0,281$, при $p < 0,05$). Отже, очікування соціального схвалення у реалізації просоціального вчинку пов'язане із зниженням орієнтації на розвиток, потреби в досягненні, самовизначенні та егоїстичністю особистісних установок. Також, встановлено зворотній зв'язок екстреної просоціальної поведінки та альтруїзму ($-0,328$, при $p < 0,05$), що характеризує меншу схильність до надання допомоги у важких та надзвичайних ситуаціях при егоїстичній орієнтації. Емоційна просоціальна поведінка має позитивний взаємозв'язок із гедоністичною мотивацією ($0,511$, при $p < 0,01$). Отже, схильність до надання емоційної підтримки та співчуття пов'язана із орієнтацією на веселе, легке, радісне, щасливе життя, потребою в тілесному і душевному комфорті, прагненні не бачити навколо себе страждання.

Виявлена позитивна кореляція альтруїстичної просоціальної поведінки із мотивацією індивідуації (0,300, при $p < 0,05$) свідчить про зв'язок схильності до безкорисливого надання допомоги із прагненням орієнтуватися на себе, власні цінності та внутрішні мотиватори.

Таким чином, у кандидатів в депутати міських органів управління виявлено високий рівень показників досягнення успіху, прагнення до влади, тенденція до афіліації. Визначено психологічні профілі мотивації соціально-психологічної активності особистості кандидатів в депутати міських органів управління: «Достігатори», які прагнуть до досягнення найкращих результатів у своїй діяльності та зорієнтовані і на суспільне визнання і на зростання владних повноважень; «Влада-Успіх», які орієнтовані на владу з метою більшого впливу на умови і ефективність як своєї роботи, так і організаційної структури в цілому, та «Комунікатори», для яких характерна виражена потреба у емоційно задовольняючій взаємодії, участі у спільній діяльності, приналежності команді та отриманні суспільного визнання різного рівню.

Найбільш вираженими мотиваційними тенденціями кандидатів в депутати міського рівня є оптимістична, комунікативна та альтруїстична мотивація, найменш – мотивація уникнення неприємностей, акизитивна (матеріальна) мотивація, трудова мотивація, пугнічна мотивація. За мотиваційними тенденціями «Я-концепції» особистості досліджувані профілю «Достігатори» відрізняються помірним прагненням до матеріального благополуччя в житті, найвищою за інші профілі активністю у подоланні труднощів, прагненням боротися з життєвими обставинами, зниженою потребою у безпеці, ризиковістю та альтруїстичністю. Відмінними рисами досліджуваних профілю «ВладаУспіх» є матеріальна мотивація, прагнення уникнення неприємностей та загроз, при зниженій активності у подоланні труднощів, а також знижені порівняно із іншими профілями показники позитивного ставлення та віри у доброту людей і альтруїстичної мотивації. Досліджуваних профілю «Комунікатори» характеризує найнижча за інші профілі матеріальна мотивація, помірне прагнення уникнення неприємностей та загроз, при зниженій активності у подоланні труднощів,

помірні показники позитивного ставлення та віри у доброту людей при високої альтруїстичної мотивації.

Особистісна установка «егоїзм-альтруїзм» кандидатів в депутати із різними типами мотивації соціально-психологічної активності має найвищий рівень у досліджуваних профілю «Достігатори», найнижчий – профілю «Влада-Успіх».

Показники просоціальної поведінки усіх типів за вибіркою в цілому мають вище за середній рівень, при цьому найвищий рівень набуває конформістська просоціальна поведінка, найменших – власне альтруїстична та анонімна просоціальна поведінка. За тенденціями просоціальної поведінки для кандидатів в депутати мотиваційного профілю «Достігатори» характерним є прояви надання допомоги відповідно до інтеріоризованих соціальних норм, що стосуються взаємодії та схвалюваних форм спілкування, тобто зовнішньомотивована просоціальна поведінка, для мотиваційного профілю «Влада-Успіх» - суперечливість ієрархії проявів просоціальної поведінки перші позиції займають і зовнішньомотивовані типи (конформістська та екстрена) і внутрішньомотивовані (анонімна); для мотиваційного профілю «Комунікатори» просоціальна поведінка обумовлена соціогенетичними орієнтаціями – безкорислива допомога базується на нормативності поведінки та соціальному схваленні, що свідчить про істотну роль у реалізації просоціальної поведінки середовищних факторів.

Визначено позитивний взаємозв'язок прагнення влади із публічною просоціальною поведінкою та негативний із анонімною просоціальною поведінкою. Встановлено, що публічна просоціальна поведінка негативно корелює із прагненням досконалості та альтруїзмом. Встановлено зворотній зв'язок екстреної просоціальної поведінки та альтруїзму. Емоційна просоціальна поведінка має позитивний взаємозв'язок із гедоністичною мотивацією. Виявлені позитивні кореляції альтруїстичної просоціальної поведінки із мотивацією індивідуалізації.

1.3 Цінності як загальна спрямованість особистості студентської молоді

Спрямованість особистості характеризується співвідношенням стійких мотивів, які направляють діяльність у відносній незалежності від конкретної ситуації. У психології спрямованість особистості розглядається по-різному. Її визначають як системотворчу властивість структури особистості (О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, Н. І. Рейнвальд), що включає потяги, бажання, цілі, мотиви, інтереси, схильності, ідеали, світогляд, переконання, цінності (О. Г. Асмолов, К. К. Платонов); основну життєву спрямованість (Б. Г. Анан'єв), динамічну організацію сутнісних сил людини (О. С. Прангішвілі), прояви потреб і динамічну тенденцію (М. С. Неймарк, С. Л. Рубінштейн); особливості інтересів, цілей, установок, пристрастей (П. М. Якобсон); систему відносин (Л. І. Божович, І. Д. Єгоричєва, Т. Є. Коннікова, О. І. Крупнов, Д. І. Фельдштейн, В. Е. Чудновський), домінуюче відношення (В. М. М'ясищев); схильність до провідних видів діяльності (В. С. Мерлін, О. Б. Орлов, Б. М. Теплов). Усі дослідники розуміють під спрямованістю сукупність орієнтованих характеристик особистості людини, які формуються в процесі виховання. Спрямованість може бути гуманістичною, егоїстичною, депресивною, суїцидальною (І. Д. Єгоричєва, Д. І. Фельдштейн); особистою, колективістською та діловою (М. С. Неймарк). Б. Басс виділяє: спрямованість особистості на себе, яка характеризується орієнтацією на винагороду, владність, агресивність в досягненні статусу, схильність до суперництва, інтровертованість, тривожність; спрямованість на спілкування, яка передбачає прагнення завжди підтримувати відносини між людьми, орієнтацію на спільну діяльність, соціальне схвалення, залежність від групи, потреби в прихильності і емоційних відносинах з людьми; спрямованість на справу, тобто орієнтацію на вирішення ділових проблем, ділове співробітництво, здатність відстоювати власну думку в інтересах справи. [27].

Серед безлічі характеристик спрямованості особистості особливе місце займає її ціннісна сфера, яка визначає її життєві цілі, прийнятні способи і засоби їх досягнення, ставлення до себе і навколишнього світу яке співвідноситься із

загальними переконаннями людини. «Ціннісні орієнтації» які формуються і відображаються в свідомості стратегічних життєвих цілей, соціальні установки і світоглядні напрямки визначають ціннісно-стильові особливості загальної активності людини і відіграють значну роль в регуляції діяльності.

Ціннісна сфера формується під дією внутрішньої емоційної регуляції і виділення «об'єктивних» загальнолюдських цінностей, що виникли в процесі історичного життя людства, а також специфічних, індивідуальних цінностей. Індивідуальна картина цінностей може відрізнитися у різних людей залежно від їхніх індивідуальних психологічних особливостей, статі, віку, національності, соціального статусу, місця проживання, а також змінюватися з часом.

У перехідні, кризові періоди становлення особистості виникають нові ціннісні орієнтації, потреби і інтереси, а на їх основі видозмінюються особистісні якості, характерні для попереднього періоду. Таким чином, ціннісні орієнтації сучасного студентства відносяться до найважливіших компонентів структури особистості. Вони пов'язані зі становленням самосвідомості, усвідомлення власного «Я» в системі суспільних відносин, які формують мотиваційнопотребнісну сферу. Цінність – це прийняте в філософії, етиці, естетиці, соціології, психології поняття, за допомогою якого характеризується соціальноісторичне значення певних явищ дійсності для суспільства і людини. Функції цінностей полягають в здійсненні вибору: відповідно до них суб'єкт приймає рішення про те, що, в якій черговості і яким чином зреалізувати безліч потреб і можливостей в певних умовах. Зміст цінностей обумовлений культурними досягненнями суспільства. Світ цінностей – це, перш за все, світ культури в широкому сенсі слова, сфера духовної діяльності людини, її моральної свідомості й уподобань. [28]. Ціннісна сфера пов'язана з ускладненням стимулів поведінки людини і причин соціальної дії. На перший план виступає не те, що, безумовно, необхідно, без чого не можна існувати (це завдання вирішується на рівні потреб), не те, що вигідно з точки зору матеріальних умов буття (це рівень дії інтересів), а те, що відповідає уявленню про призначення людини і її гідності.

Йдеться про ті аспекти мотивації поведінки, в яких проявляється самоствердження і свобода особистості. Усвідомлення цінності передбачає наявність у людини певного способу орієнтування в будь-якому класі, різновиді, групі цінностей, що є внутрішнім психологічним механізмом, який формує певні переваги особистості, за характером і спрямованістю яких можна зрозуміти особливості її ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації – порівняно стійке, вибіркове ставлення людини до сукупності матеріальних і духовних благ й ідеалів, які розглядаються як предмети, цілі або засоби для задоволення потреб життєдіяльності особистості. У цій сфері акумулюється весь життєвий досвід, накопичений в індивідуальному розвитку людини [29]. Він характеризує життєві домагання, а також визначає взаємини з іншими людьми і лінію поведінки індивіда.

У вітчизняній психології ціннісна сфера особистості вивчається в зв'язку з діяльністю (О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн), установками (К. Д. Давидова, А. Г. Здравомислов, Д. М. Узнадзе), механізмами цілепокладання (Н. Ф. Наумова), громадською та внутрішньоособистісною системою відносин (Б. Ф. Ломов, В. М. Мясіщев), соціальними взаємодіями (В. Г. Алексєєва, Б. Г. Ананьєв, Г. М. Андрєєва, Л. І. Анциферова, О. І. Донцов, В. С. Мухіна, Б. Д. Паригін), смислотвореннями (О. Г. Асмолов, Б. С. Братусь, Г. Л. Будінайте, Ф. Є. Василюк, Б. В. Зейгарник, Д. О. Леонтьєв, В. Ф. Сержантов, В. І. Слободчиков, В. Е. Чудновський).

Л. С. Виготський, визначаючи соціальну ситуацію розвитку, розглядав розвиток особистості як постійне засвоєння нею культурних цінностей і норм в соціальному середовищі в процесі спілкування в результаті інтеріоризації загальних значень і смислів [30].

Цінностями можуть виступати і суспільні ідеали, які спонукають елементи мотиваційної сфери особистості переходити один в одного. У зв'язку з цим розрізняють поняття «цінності» (або «ціннісні орієнтації»), які є внутрішньозначущими джерелами мотивації, і лише зовні декларують «ціннісні уявлення» (Д. О. Леонтьєв, О. Є. Насиновська) [31].

Особистісні цінності є змістовною характеристикою спрямованості і чітко представлені у свідомості в якості значення і сенсу. Вони тісно пов'язані з діяльністю людини як її цілі і засоби, однак при відсутності реалізації вони можуть бути причиною девіацій [32].

На думку К. Роджерса, деякі внутрішні цінності людини можуть знаходитися в неактивному стані і завдання практичних психологів – актуалізувати і пробудити їх [34]. В. Франкл вважав, що в основі процесу внутрішнього прийняття цінностей як універсальних смислів лежить їхнє усвідомлення [35].

Ш. Шварц і У. Білскі визначають цінності як переконання людини або поняття, які завжди орієнтують на бажаний стан або поведінку. Вони є стійкими і це не залежить від наявної ситуації, мають свою ієрархію важливості і виконують регуляторну та контролюючу функції [36].

Між ціннісними уявленнями і особистісними цінностями можуть бути розбіжності, що пов'язані зі складністю і суперечливістю ціннісної сфери особистості, й проявляються в можливості внутрішньоособистісних конфліктів цілей, мотивів, інтересів, установок, потреб.

Істотний рівень конфлікту цінностей здатний привести до порушень поведінки, асоціальним проявам і потягам, а також до складнощів у саморегуляції і руйнуванні цілісності особистості, девіантній поведінці, різних форм залежності, депресії і навіть суїциду (І. О. Красильников, М. Лінч, М. В. Лисогірська, О. І. Мотков, Т. О. Огнева, О. І. Романова, А. В. Сивцова, В. І. Чирков, В. В. Шпунтових).

Більш того, ціннісний конфлікт може сприяти виникненню загального внутрішньоособистісного конфлікту, який може слугувати джерелом прихованої негативної енергії, здатний ускладнювати адаптацію людини до сучасних соціальних реалій і вимогам, викликати різні психогенні захворювання, включаючи психосоматичні розлади.

За З. Фрейдом, невирішений емоційний конфлікт особистості, тісно пов'язаний з конфліктом цінностей, породжує емоційно напружений стан і є причиною виникнення багатьох захворювань. Усвідомлення того, що цей

конфлікт не схвалюється суспільством, викликає негативні емоції, які призводять до утворення психопатологічного синдрому. Надалі цей конфлікт продовжує залишатися негативним джерелом, який провокує хворобу [37].

Ціннісні орієнтації забезпечують стійкість особистості, визначеність та послідовність її поведінки, постійність взаємовідносин із соціумом. Розвинуті ціннісні орієнтації – це ознака зрілої особистості, показник міри її соціальності, ступеня входження індивіда до суспільно-соціальних відносин.

Неоднорідність і різноплановість цінностей передбачає виділення різних їх видів у структурі ціннісної сфери. Ціннісна сфера як структурний компонент особистості динамічно змінюється, є досить стійкою, ієрархічною підсистемою, яка індивідуальна для кожної людини.

А. Маслоу виділяє дві групи цінностей: цінності буття – вищі цінності (добро, істина, краса, унікальність, повнота відчуттів, справедливість, порядок та ін.), які притаманні людям, що знаходяться на шляху до самоактуалізації і дефіцієнтні цінності – нижчі цінності (здоров'я, безпека, сон, відпочинок, спокій і ін.), які спрямовані на задоволення нереалізованої потреби, визначаються необхідністю існування фізичного організму і виступають основою для справжнього призначення людини – реалізації вищих цінностей [38].

М. Рокіч серед цінностей особистості виділяє стратегічні, стійкі термінальні цінності-цілі – пріоритетні життєві точки, які керують активністю особистості, і інструментальні цінності-засоби, які представляють собою набір морально дозволених засобів досягнення цілей, образ і спосіб дії, який застосовується особистістю в більшості життєвих ситуацій [39].

Інструментальні цінності більше схильні до змін в процесі життя, ніж термінальні, і характеризуються великою різноманітністю. О. М. Леонт'єв серед термінальних цінностей виділяє конкретні (здоров'я, матеріально забезпечене життя, визнання, щасливе сімейне життя тощо) і абстрактні (мудрість, любов, творчість, свобода, розвиток тощо), які визначаються конкретним або абстрактним мисленням людини, а також цінності професійної самореалізації (цікава робота, розвиток, активне життя тощо) і особистого життя (любов, свобода, задоволення, сімейне життя тощо). А серед інструментальних цінностей

розрізняють індивідуалістичні (раціоналізм, незалежність тощо), альтруїстичні (терпимість, чуйність) і конформістські (вихованість, самоконтроль, широта поглядів) цінності; етичні (відповідальність, високі запити тощо), цінності спілкування (життєрадісність, чесність тощо) і відношення до справи (акуратність, старанність тощо); цінності самоствердження (незалежність, освіченість, тверда воля тощо) і прийняття інших (самоконтроль, терпимість, чуйність тощо) [40].

Для дослідження життєвих цілей та планів необхідно застосувати підхід, в основі якого лежать події, які є ключовим моментом життєвого шляху особистості. Саме такими подіями й виступають життєві цілі та плани. В емпіричних дослідженнях, як життєві плани, зазвичай виступають такі конкретні події, як вступ до ЗВО, шлюб і т. ін., а як життєві цілі – деякі досить абстрактні орієнтири: гарна робота, матеріальна забезпеченість, щасливе сімейне життя і т.п.

Якщо життєві цілі не реалізуються, то виникає загроза внутрішньоособистісного конфлікту, який проявляється через невпевненість у своїх силах, втраті стимулів самореалізації. Орієнтуючись у широкому спектрі соціальних цінностей, індивід вибирає ті, які найтісніше пов'язані з його домінантними потребами. Предмети цих потреб усвідомлюються особистістю й стають її ключовим життєвими цінностями.

Наявність ціннісних регуляторів забезпечує стійкість особистості в момент кризи нереалізованості. Якщо ж накреслені цілі досягненні і втрачають свою спонукальну силу, ціннісні орієнтації стимулюють плекання нових цілей. Вивчення ціннісних орієнтацій студентської молоді показало їхній взаємозв'язок із процесом активності розвитку особистості. У частини студентів вступ до вищого навчального закладу викликає ріст активності, а у інших досягнення (вступ) – внутрішню кризу. Коли індивід входить у відносно стабільну щільність (у нашому випадку це студентське середовище), то він долає три фази особистісного становлення:

1) *адаптацію*, що вимагає засвоєння чинних цінностей та норм, володіння відповідними засобами та формами діяльності;

2) *індивідуалізацію*, що породжується загостреними протиріччями між необхідністю «бути як усі» та прагненням до максимальної персоналізації, якій властивий пошук засобів означення своєї індивідуальності;

3) *інтеграцію*, яка детермінується протиріччям між прагненням ідеально представити свої особливості та потребою сприйняття їх, ухвалити та розвинути лише ті особливості особистості, які сприяють її розвитку.

У ході експериментального дослідження серед студентства виявлено, що одним з провідних чинників, які впливають на динаміку внутрішньоособистісних конфліктів молоді, є саме ціннісні орієнтації. Застосувавши аналіз результатів вибірки тестування студентів модифікованою методикою «ціннісних орієнтацій» М. Рокіча [39], ми отримали оцінні дані про значущість основних термінальних цінностей.

В цілому за вибіркою результатів тестування студентів найвищу значущість мають такі цінності: щасливе сімейне життя; наявність добрих і вірних друзів; здоров'я фізичне й психічне.

Але значущість цих цінностей різна відповідно до курсів навчання. Наприклад, якщо цінність «щасливе сімейне життя») загалом по університету на старших (4-5-му курсах) посідає перше місце, то на молодших (1-2-му) лише третє. Відсоткова вираженість цієї цінності становить відповідно на молодших курсах – 55, 51 %, 59, 83 %, а на старших – 75,45 %.

Цінність «наявність добрих і вірних друзів», у порівнянні з попередньою, має зворотну тенденцію: на молодших курсах (1-2-му) її значущість сягає першого плану (відсоткове співвідношення – 78,53 %, 65,61 %), а на випускному (5-му) курсі студенти за значущістю цю цінність опустили на четверте місце (60,82%). Цей факт пояснюється тим, що на молодших курсах студентам, які намагаються адаптуватися до нового середовища, дуже важливо мати підтримку вірних друзів. Студенти старших курсів воліють бути поряд із коханою людиною, ніж знайти підтримку серед друзів.

Цінність «здоров'я фізичне й психічне» в цілому поставлена студентами на третю позицію. Велику значущість ця цінність має на молодших (1-2-му) та випускному (5-му) курсах (відповідно – 61,45 %, 68,71 %). А студенти 3-4-го курсів оцінили вагу здоров'я трохи нижче за тих, хто навчається на інших курсах (58,01 %).

На нашу думку – це цілком закономірно. Без наявності гармонійного психічного та фізичного здоров'я не можна говорити про щасливе сімейне життя та про інші цінності. Особливо актуальною ця проблема постала в нашій країні, де рівень здоров'я з кожним роком погіршується внаслідок певних чинників. Цікавим є той факт, що найменшу значущість для студентів мають такі цінності, як «творчість (можливість творчої діяльності)» і «розваги (приємне необтяжливе проведення часу, відсутність обов'язків)». На наш погляд, при аналізі цінностей, які студенти вважають найбільш важкодоступними у своєму житті слід звернути увагу на кілька моментів.

Цінність «щасливе сімейне життя» на всіх курсах навчання вважається для студентів однією з важкодосяжних. Ми гадаємо, що це може бути пов'язуватися, з одного боку, із кризою родини як соціального інституту здоров'я, що спостерігається в нашому суспільстві останнім часом, а з іншого боку, із наявністю в багатьох студентів суб'єктивних труднощів при реалізації цієї життєвої цінності. Наявність суб'єктивних труднощів у реалізації цієї мети може призводити до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів. До таких конфліктів, які обумовлені протиріччям між мотивом досягнення щасливого сімейного життя або його створенням у майбутньому й невмінням або неготовністю це зробити в реальному житті, належать: «мотиваційний» конфлікт уже існуючих сімейних відносин; конфлікт «адаптаційний», спілкування, насамперед, з особами протилежної статі, а також конфлікт «нереалізованого бажання». Про перші два види конфлікту вже велася мова, коли ми характеризували особливості життєдіяльності студентів. При конфлікті нереалізованого бажання у особистості виникають суб'єктивно сильно виражені оцінювальні сексуальні потяги, які входять у суперечність з існуючими соціальними або моральними нормами.

Цінність «упевненість у собі» (внутрішня гармонія, свобода від внутрішніх протиріч, сумнівів) є для студентів найбільш важкодосяжною. А це свідчить, з одного боку, про часте виникнення в процесі їхнього розвитку й навчання особистісних протиріч, а з іншого – певною мірою про недостатність досвіду студентів з оптимального їх розв'язання та досягнення внутрішньої гармонії. Причому звертає на себе увагу той факт, що усвідомлення цієї цінності як важкодоступної зростає від молодших курсів до старших, сягаючи найвищої інтенсивності на випускному п'ятому курсі.

Для студентів 1, 4 і 5-х курсів цінність «цікава робота» вважається також важкодосяжною. Вступаючи до ВНЗ і завершуючи навчання в ньому, молодь вважає, що та професійна діяльність, яку вона обрала, здебільшого особистісно нецікава. Велика різниця між цінністю «цікава робота» та її суб'єктивною досяжністю пов'язана в деяких студентів із таким конфліктом, як «мотиваційний».

Слід зауважити, що на цьому етапі соціального розвитку, молодь наголос кладе на матеріальні цінності: 58 % хотіли б займатися приватним бізнесом. За даними нашого дослідження виявлено, що щасливе сімейне життя, здоров'я, самоконтроль, вміння стояти на своєму, цікава робота переважають серед цінностей-цілей. Тобто це ті цінності, що пов'язані з активною життєдіяльністю й необхідністю вибору професії. Засобом досягнення вказаних цінностей виступають переважно якості особистості в системі інтерперсональних зв'язків: «відповідальність», «чесність», «життєрадісність», «ефективність у справах».

Студенти, які обрали очну форму навчання, схильні до адекватної оцінки справжнього життя і професійної рефлексії; для студентів з дистанційною формою навчання, які націлені на майбутнє, характерна висока значимість цінностей кар'єрного зростання і матеріального благополуччя. Виявлено, що професійно невизначені студенти не схильні до адекватного сприйняття навколишнього світу, мало здатні до рефлексії, не прагнуть до причетності з соціальним оточенням, мають формалізовану активність, спрямовану на отримання документу про освіту, а не знань, присутня велика кількість незначних цінностей, їх ціннісна сфера конфліктна.

Ціннісна сфера студентів характеризується домінуванням конкретних, зовнішніх термінальних цінностей-цілей, пов'язаних з особистим. Перш за все матеріальних – благополуччям; наявністю соціально схвалюваних декларованих ціннісних уявлень; більшою орієнтацією на справу і стабільність в роботі. Це обумовлює можливу глибину проникнення конфлікту цінностей в ціннісну сферу, роблячи особистість конфліктною, викликаючи при цьому можливі порушення і захворювання. Зменшення конфлікту між значимістю і реалізацією зовнішніх матеріальних цінностей дається важко, тому необхідна психологічно когнітивне опрацювання відношення людини до цих цінностей і конфлікту в цілому.

Результати, отримані в ході нашого дослідження свідчать про те, що для вдосконалення вузівського освітнього процесу на основі мотиваційнопотребнісних характеристик студентів потрібно створення спеціальних умов, здатних забезпечити розвиток ціннісно-мотиваційної сфери студентської молоді. До таких умов можуть бути віднесені, по-перше, методи навчання, які б концентрували термінальні і інструментальні цінності студентів, а саме активні та інтер активні методи; по-друге, прийоми і методи, спрямовані на створення в ході навчального процесу стенічних інтелектуальних і праксичних почуттів і переживань.

1.5 Експеримент як метод психологічного дослідження

У різних сферах і видах діяльності постають практичні завдання, успішне розв'язання яких залежить від урахування індивідуальних чи групових психологічних особливостей і людей. Із метою виявлення психологічних відмінностей між індивідами у межах загальної, соціальної, вікової та інших галузей психології планують і проводять психологічне дослідження. Воно починається з вивчення стану проблеми: теоретичних концепцій і поглядів; методологічних підходів до їх розв'язання, фактів, емпіричних, експериментальних даних, накопичених дослідниками. На основі її пояснюють наукові явища і розкривають їхні закономірності. Пізнання наукових явищ здійснюють із допомогою експериментального методу, основною ознакою якого

є прагнення встановити систему відношень, тобто перевірити гіпотезу про причинно-наслідковий зв'язок між досліджуваними явищами.

Водночас, розуміння системи методів допомагає психологу самостійно орієнтуватися у спеціальній літературі, яка містить різні факти емпіричних досліджень, спонукає його до критичного сприйняття наукової інформації. Зіставлення з експериментальним методом дає можливість оцінити інші методичні підходи до пізнання психічної реальності. Практичне оволодіння системою методів складає фаховий інструментарій психолога, за допомогою якого можливо не тільки досліджувати ті чи інші психічні явища, але й визначати причини їх виникнення та прогнозувати прояви певних психічних закономірностей.

Організуючи дослідження, необхідно оптимально поєднувати комплекс методів з метою отримання різнобічних відомостей про певне правове явище чи процес. Сучасні методологічні проблеми науки розглядаються такими течіями філософії, як філософія науки, діалектичний матеріалізм, феноменологія, герменевтика, структуралізм тощо [41].

Експеримент є одним з основних методів наукового пізнання загалом та психологічного дослідження зокрема. Він відрізняється від спостереження та інших емпіричних методів активним втручанням у ситуацію дослідника, який планомірно маніпулює однією або кількома змінними (факторами) і реєструє супутні зміни у поведінці досліджуваного об'єкта. Правильно поставлений експеримент дає змогу перевіряти гіпотези в причинно-наслідкових казуальних відношеннях, не обмежуючись констатацією кореляції між змінними.

Для з'ясування сутності експериментального методу і його видів звернемося до його історії. Відомо, що перший психологічний експеримент (В. Вундт) ґрунтувався на дуалістичній теорії зовнішнього паралелізму психічного (як суб'єктивного) і фізіологічного (як об'єктивного). Дуалізм, що домінував у психології, на думку С. Рубінштейна, заперечував об'єктивне наукове дослідження свідомості. Психологія як самостійна експериментальна дисципліна постала в умовах кризи її методології.

Так, С. Рубінштейн наголошував, що «В. Вундт запроваджуючи в психологію експериментальний метод, усвідомлював його обмеженість ніколи не прагнув перетворити експеримент на універсальний метод психології. Навпаки, він обмежував його застосування сферою більш елементарних психологічних функцій і акцентував, що вищі прояви духовного життя слід вивчати іншими методами. У першу чергу він пропонував для їхнього вивчення історичний метод» [41].

Нині експеримент розглядають у контексті дослідницького методу, який класифікують на неекспериментальний (описовий) та експериментальний. До неекспериментального методу належать різні види (методики) спостережень, бесіди, метод вивчення продуктивності.

Суть експериментального методу полягає в цілеспрямованому створенні умов, які забезпечують активний вияв досліджуваного фактора (змінної) і реєстрацію змін, а також можливість активного втручання експериментатора в ситуацію дослідження і діяльність досліджуваного.

Експеримент (лат. Experimentum – проба, досвід) – це науково поставлений дослід зі спостереження досліджуваного явища в точно врахованих умовах, що дають змогу стежити за перебігом явища, вимірювати і реєструвати зміни, багато разів відтворювати його при повторенні цих умов.

Специфіка експериментального дослідження в психології дає підстави відокремити його від експериментальних досліджень в інших науках. Це зумовлено кількома обставинами. Психіку як конструкт неможливо об'єктивно спостерігати, і про її діяльність можна дізнатися лише ґрунтуючись на її проявах, наприклад у вигляді певної поведінки. При вивченні психічних процесів вважають неможливим виділити якийсь один із них, і дія завжди відбувається на психіку загалом (або, за сучасними поглядами, на організм як єдину цілісну систему). В експериментах із людьми (а також із деякими приматами) спостерігається активна взаємодія між експериментатором і досліджуваним, яка потребує наявності інструкції для досліджуваного, що нехарактерно для природничо-наукових експериментів).

Психологічний експеримент розуміється нами як проведений у спеціальних умовах дослід для отримання нових наукових знань за допомогою цілеспрямованого втручання дослідника в життєдіяльність досліджуваного.

Американський психолог Роберт Вудвортс (1869–1962) у підручнику з експериментальної психології (1938) визначив експеримент як упорядковане дослідження, під час якого дослідник безпосередньо змінює певний фактор (або фактори, чинники), інші підтримує незмінними і спостерігає результати систематичних змін. Характерними особливостями експериментального методу Р. Вудвортс вважав управління експериментальним фактором, або, за його термінологією, незалежною змінною, і від стеження його впливу на спостережуваний наслідок, або залежну змінну. Мета експериментатора, на його думку, – збереження постійними всіх умов, за винятком незалежної змінної. У спрощеному вигляді незалежну змінну можна розглядати як певний релевантний стимул ($St(r)$), силу якого варіює експериментатор, тоді як залежна змінна – реакція (R) досліджуваного, його психіки (P) на дію цього релевантного стимулу. Як правило, саме шукана стабільність усіх умов, крім незалежної змінної, у психологічному експерименті недосяжна, оскільки практично завжди, крім цих двох змінних, наявні систематичні іррелевантні ($St(1)$) і випадкові ($St(2)$) стимули, що спричиняють систематичні і випадкові помилки.

Отже, в експерименті виокремлюють три основні види змінних: незалежну, залежну і додаткову (зовнішню). Експериментатор прагне встановити функціональну залежність між залежною і незалежною змінними, що виражається у функції $R = f(St(r))$, намагаючись при цьому врахувати систематичну помилку (наприклад, час доби), що виникає внаслідок дії іррелевантних стимулів. Для зменшення вірогідності впливу випадкових помилок на результат проводять серію дослідів (випадковою помилкою може бути, наприклад, втома дослідника).

Основне завдання психологічних експериментів полягає у встановленні наявності зв'язку $R = f(S, P)$ і, по можливості, виду функції f (існують різні види зв'язку: причинно-наслідковий, функціональний, кореляційний тощо), у цьому

випадку R – реакція досліджуваного, S – ситуація, а P – особистість досліджуваного, психіка, або «внутрішні процеси». Тобто через неможливість «побачити» психічні процеси в психологічному експерименті на підставі реакції досліджуваних на стимулювання, регульоване експериментатором, роблять певний висновок про психіку, психічні процеси або особистість досліджуваного.

Для врахування зазначених аспектів під час проведення експерименту розробляють його план, що залежно від складової дослідження може бути традиційним або факторним. За традиційного планування змінюється лише одна незалежна змінна, за факторного – декілька. Перевагою факторного плану є можливість оцінювання взаємодії факторів – зміни характеру впливу однієї зі змінних залежно від значення іншої. Для статистичного оброблення результатів експерименту в цьому разі застосовують дисперсійний аналіз (Р. Фішер).

З огляду на мету експерименту розрізняють кілька його видів. Якщо досліджувана сфера відносно невідома і система гіпотез відсутня, то ідеться про пілотажний експеримент, результати якого можуть допомогти уточнити напрям подальшого аналізу. Коли є дві конкуруючі гіпотези й експеримент дає змогу обрати одну з них – про вирішальний. Контрольний експеримент здійснюють із метою перевірки певних залежностей.

Застосування експерименту може обмежуватися неможливістю в деяких випадках виконувати довільну зміну змінних. Так, у диференціальній психології і психології особистості емпіричні залежності здебільшого мають статус кореляцій (імовірнісних і статистичних залежностей) і, як правило, не завжди уможливають формулювання висновків про причинно-наслідкові зв'язки. Особливу категорію психологічних експериментів утворюють формувальні, або навчальні, експерименти, що дають змогу спрямовано впливати на особливості прояву та розвиток таких психічних процесів, як сприймання, увага, пам'ять, мислення.

Процедура експерименту полягає в спрямованому створенні або доборі таких умов, що забезпечують надійне виокремлення досліджуваного фактора, і в реєстрації змін, пов'язаних із його впливом. Найчастіше в психологопедагогічних експериментах мають справу з експериментальною і

контрольною групами. Впливу досліджуваного фактора зазнає лише експериментальна група.

Експериментатор на свій розсуд може змінювати умови проведення досліду і спостерігати наслідки такої зміни. Це, зокрема, дає змогу знаходити найбільш раціональні прийоми в навчально-виховній роботі з учнями. Наприклад, змінюючи умови опанування навчального матеріалу, можна встановити, за яких умов запам'ятовування буде найбільш швидким, міцним і точним. Проводячи дослідження за однакових умов із різними досліджуваними, експериментатор може виявити вікові й індивідуальні особливості перебігу психічних процесів у кожного з них.

SECTION 2. PEDAGOGICAL AND AGE PSYCHOLOGY

2.1 Emotional intelligence in foreign language teaching

На початку XXI століття перед сучасною педагогічною спільнотою постали виклики істотно змінити зміст, структуру, та методи навчального процесу, здійснити пошук шляхів найбільш результативного навчання, застосувати на практиці нові, творчі підходи до організації навчального процесу. Одним із таких методів є використання принципів визначення частки емоційного рівня, емоційного інтелекту (EQ), у навчальному процесі та застосування цих принципів безпосередньо на заняттях зі студентами.

У своїй роботі автори статті спираються на дослідження провідних психологів у цій площині (І. Андреєва, Д. Гоулман, Дж. Мейєр, П. Саловей, Х. Тункай) і мають своєю метою виявити перспективи впровадження принципів EQ у процес навчання іноземної мови.

Термін EQ (Emotional Quotient), коефіцієнт емоційного інтелекту в академічному значенні, вперше був застосований Дж. Майєром і П. Саловеєм у 1993 році і пізніше був досліджений Д. Гоулманом. І. Андреєва присвятила значну частину своїх досліджень класифікації численних визначень емоційного інтелекту і історії цього явища. В наші часи врахування частки EQ розвинув і запровадив в академічній програмі Х. Тункай (Університет Культури, Стамбул).

В результаті зростаючого визнання науковцями важливості впливу емоцій на результати роботи, дослідження даної теми набували все більшого значення та актуальності. Але визнання значимості емоційного інтелекту прийшло з публікацією бестселера Даніеля Гоулмана

«Емоційний інтелект: чому він може значити більше ніж IQ». З цього часу публікації, присвячені тематиці EQ починають все частіше з'являтися в наукових виданнях. Існує багато дискусій щодо визначення EQ. Перші зусилля в цьому напрямку були зроблені Дж. Майером і П. Саловеєм з їх класичним визначенням емоційного інтелекту як спроможності контролювати свої власні почуття і емоції та почуття і емоції інших, а також розрізняти їх і використовувати отриману інформацію для врегулювання своїх дій і способу мислення. Існує три основні моделі EQ:

I. Модель, яка базується на основі здібностей. Даний тип моделі спирається на дослідження Дж. Майера і П. Саловея і розглядає емоції як важливий ресурс для осмислення і управління ситуацією в соціальному середовищі. Кожна особистість має здатність поєднувати емоційний стан і пізнавальний процес. Чотири типи здібностей є складовими даної моделі:

1. Сприйняття емоцій – здатність розпізнавати емоції на обличчях, малюнках, у голосі і у артефактах культурного середовища.
2. Використання емоцій – здатність приборкувати власні емоції з метою сприяння розвитку пізнавальної діяльності. Емоційно інтелектуальна особистість здатна повністю піднятися над своїм настроєм щоб в повній мірі бути спроможним вирішувати поставлені задачі.
3. Розуміння емоцій – здатність осмислювати мову емоцій і бути чутливим до емоцій інших.
4. Управління емоціями – здатність регулювати емоції як свої так і інших особистостей. Ось чому емоційно інтелектуальна людина спроможна приборкати навіть негативні емоції для досягнення поставленої мети.

II. Змішана модель. Емоційні компетентності. Модель Д. Гоулмана. Модель, представлена Гоулманом визначає EQ як широкий спектр

компетентностей і навичок. У своїй науковій праці «Робота з емоційним інтелектом» (1998) Гоулман досліджує роль EQ у робочому процесі і стверджує, що достатній рівень емоційного компонента забезпечує досягнення високих результатів на робочому місці. Прихильники «змішаних» моделей розглядають емоційний інтелект як ключовий фактор успіху в спілкуванні і діяльності.

III. Тренувальна EQ модель. Дана модель належить до поведінкових схильностей і характеризується здатністю особистості розпізнавати, обробляти і використовувати інформацію переважно емоціями.

EQ не можна протиставляти IQ. Дослідники намагаються зрозуміти як вони доповнюють один одного. І. Андреева у своїй роботі «Взаємозв'язок емоційного інтелекту і індивідуальних проявів самоактуалізації» відзначає, що в психології спочатку ідея єдності емоційного стану і розумового інтелекту виникла у роботах Л. Виготського, який відкрив існування динамічної смислової системи, що являє собою єдність емоційного стану і інтелектуальних процесів.

Науковці погоджуються, що частка компонента IQ для досягнення успіху становить 20%, решта успіху належить компоненту EQ. У світі бізнесу високий рівень IQ забезпечує особистість роботою, а EQ відповідає за просування по службі. Тут вступає в дію твердження Гоулмана – чому емоційний інтелект значить більше ніж розумовий інтелект. А для викладачів іноземних мов це визначається тим, як ми можемо скористатися концепцією EQ у процесі навчання іноземної мови для оптимізації вивчення іноземної мови студентами і, звичайно, якщо ми володіємо теорією емоційного інтелекту, як його втілити у свою робочу програму.

У першій декаді XXI століття багато досліджень було проведено в Полоцькому Державному університеті (Білорусь) на предмет взаємозв'язку емоційного інтелекту з індивідуальними проявами безперервної реалізації потенційних можливостей, здібностей і талантів у студентів. Було виявлено, що студенти з високим рівнем емоційного інтелекту в цілому, здатні ефективно розуміти свої і чужі емоції і керувати ними, реалізовувати потенційні можливості власних здібностей і талантів. Студенти з високим рівнем внутрішньо

особистісного емоційного інтелекту мають схильність цінити свої позитивні якості, поважати себе за них. Вони є незалежними, схильні керуватися в житті своїми власними цілями, переконаннями, принципами і установками; виявляють тенденцію до швидкого встановлення глибоких і тісних емоційно-насичених контактів з людьми; мають виражене прагнення до придбання знань про навколишній світ; здатні до цілісного сприйняття світу і людей, схильні сприймати природу людини в цілому як позитивну.

Для викладачів важливим структурним компонентом емоційного інтелекту при спілкуванні зі студентами є розуміння емоцій. Оволодіння мовою емоцій потребує засвоєння загальноприйнятних форм їх вираження, так само як розуміння індивідуальних проявів емоцій у студентів, поруч з якими викладач знаходиться і працює.

У стосунках викладач – студент розуміння емоцій взаємопов'язане з рівнем розвитку емпатії. Емпатичний спосіб спілкування передбачає входження до особистого світу іншого і перебування в ньому як у власному. Він містить у собі постійну чутливість до змін у переживаннях студента у процесі вивчення іноземної мови, часто зовсім незнайомого для нього елементу чужої культури. Він також потребує аналізу особистих вражень про внутрішній світ студента, коли викладач дивиться свіжим і спокійним поглядом на ті елементи, які хвилюють чи навіть лякають студента. Для викладача бути емпатичним означає бути відповідальним, активним, сильним і в той же час коректним і чутливим.

Складові емоційного інтелекту вказують на їх ефективність у процесі вивчення іноземних мов, де результативність вважається здібністю і здатністю до спілкування. Оволодіння складовими емоційного інтелекту є особливо актуальним для підвищення психологічної культури педагогів на сучасному етапі, у період пандемії і проведення навчання дистанційно. Авторитетного викладача студенти наділяють «емоційною референтністю». Як показує практика такий викладач стає для студента значущим, у нього студенти схильні шукати емоційну інформацію, необхідну для осмислення того, що відбувається. Проблема розвитку емоційної компетентності педагогів пов'язана не тільки з

необхідністю вислухати і зрозуміти студента, створивши емоційний позитивний фон на занятті, але і з задоволенням від власної компетентності. Така перспектива може надати поштовх багатьом аспектам у методиці викладання іноземних мов. Викладачі можуть сприяти зросту частки емоційного інтелекту у студентів, використовуючи різноманітні форми діяльності на заняттях, різні стратегії та програми. Застосування принципів емоційного інтелекту дасть можливість викладачам іноземної мови, студентам і укладачам підручників вірно сформулювати свої цілі. Для досягнення успіху в аудиторії очікується, що роль викладача буде домінуючим фактором, хоча не можна виключати здібності студента та його сумлінність, дизайн підручників та його онлайн компонент, політика закладу вищої освіти щодо вивчення іноземної мови – підготовка до Єдиного вступного іспиту до магістратури; система надання додаткових освітніх послуг через створення лінгвістичних центрів; проведення спеціалізованих курсів для викладачів-предметників, які викладають свої предмети студентам іноземцям англійською мовою; курс академічної англійської для аспірантів, тощо. Так звана «емоційна освіта» означає інтерес і любов до процесу мислення, відкриття, творчості, самовдосконалення.

2.2 Дослідження психолого - педагогічних умов формування готовності до майбутньої професійної діяльності здобувачів вищої освіти НФАУ

Пріоритетним завданням сучасної вищої фармацевтичної школи є підготовка фармацевтів, які володіють ґрунтовними знаннями, мають досконалі професійні уміння і навички, професійну самосвідомість та аналітичне мислення. Тому одним із важливих аспектів підготовки фармацевтів є формування готовності до їх професійної діяльності. Готовність до професійної діяльності визначається як психічний стан - передстартова активізація людини, що включає усвідомлення людиною своїх цілей, оцінку наявних умов, визначення найбільш ймовірних способів дії; прогнозування мотиваційних, вольових, інтелектуальних зусиль, ймовірності досягнення результату, мобілізацію сил, самонавіювання в досягненні цілей [49]. Головними умовами формування готовності майбутніх фармацевтів до професійної діяльності є оптимальне співвідношення в педагогічному процесі традиційних та інноваційних методів навчання на основі конструювання системи завдань, що відображають структуру навчально-професійної діяльності; включення елементів професійної діяльності в систему навчальних завдань та завдань для позааудиторної роботи; здійснення моніторингу навчальних досягнень здобувачів вищої освіти [48].

Методом нашого дослідження був педагогічний експеримент, під яким розуміють науково поставлений досвід перетворення педагогічного процесу в умовах, що чітко фіксуються і враховуються. На відміну від методів, які вже існують, експеримент в педагогіці має творчий характер. Педагогічний експеримент це введення в практику нових прийомів, методів, форм навчально-виховної діяльності. В залежності від мети у сучасній педагогіці виокремлюють такі види педагогічних експериментів: констатувальний експеримент, при якому вивчаються існуючі педагогічні явища; формувальний експеримент, в процесі якого конструюються нові педагогічні явища та контрольний експеримент, коли перевіряється гіпотеза, створена в процесі осмислення проблеми [53].

Педагогічний експеримент проводили на базі кафедри аналітичної хімії та аналітичної токсикології Національного фармацевтичного університету. В експерименті приймали участь здобувачі вищої освіти другого курсу спеціальності «226 Фармація, промислова фармація». Експериментальну групу (ЕГ-1) склали здобувачі академічної групи Фм19(3,10д)-01 у кількості 14 осіб. Контрольною групою (КГ-1) виступили здобувачі академічної групи Фм19(3,10д)-02 у кількості 13 осіб.

При проведенні нами педагогічного експерименту ми виходили з того, що проведення експерименту складається з ряду завдань: вибір необхідної кількості експериментальних об'єктів (кількості здобувачів або груп) та визначення необхідної тривалості проведення експерименту. Проведення експерименту з перевірки ефективності певної системи заходів включає: вивчення початкового стану системи, в якій проводиться аналіз початкового рівня знань і умінь; вивчення початкового стану умов, в яких проводиться експеримент; інструктування учасників експерименту про порядок і умови ефективного його проведення (якщо експеримент проводить не один викладач); фіксування даних про хід експерименту на основі проміжних зрізів, що характеризують зміни об'єктів під впливом експериментальної системи заходів; вказівка труднощів і можливих типових недоліків в ході проведення експерименту; оцінка поточних витрат часу та зусиль.

Підведення підсумків експерименту обов'язково передбачає такі процедури: опис кінцевого стану системи; характеристика умов, при яких експеримент дав сприятливі результати; опис особливостей суб'єктів експериментального впливу; дані про витрати часу, зусиль і коштів; вказівка щодо меж застосування перевіреної в ході експерименту системи заходів [52].

Впродовж всіх етапів експерименту ми застосовували спостереження як найбільш доступний і поширений метод дослідження педагогічної практики. До традиційних методів педагогічних досліджень, яким ми користувалися під час проведення нашого дослідження, відносяться бесіди. У бесідах, діалогах, дискусіях виявляються відносини людей, їх почуття і наміри, оцінки і позиції.

Дослідники всіх часів в бесідах одержували таку інформацію, яку ніякими іншими способами одержати неможливо [50]. Ще одним методом нашого дослідження є анкетування, тобто різновид опитування, в якому ставляться і досягаються ті ж цілі на основі аналізу письмових відповідей здобувачів [51]. Використання цього методу у нашій роботі сприяло підвищенню об'єктивності інформації про педагогічні факти, явища, процеси, їх типовість, оскільки передбачає отримання інформації від більшої кількості опитаних. Під час анкетування слід так підбирати питання, щоб відповіді на них точно характеризували досліджуване явище і давали про нього надійну інформацію. Доцільно при цьому використовувати прямі і непрямі питання.

Реалізація мети нашого експериментального дослідження відбувалася у три етапи, кожен з яких передбачав певні завдання та методи дослідження і виконання поставлених завдань.

Перший етап нашого дослідження – констатувальний експеримент. Головним завданням цього етапу було визначення у здобувачів вихідного рівня сформованості готовності до майбутньої професійної діяльності. У роботі ми визначали три рівня готовності до професійної діяльності – низький, середній, високий. Як показали дослідження на цьому етапі серед здобувачів ЕГ-1 та КГ-1 не виявилось жодної особи з високим рівнем сформованості готовності до професійної діяльності. Середній рівень готовності до професійної діяльності мають по 4 студенти як в ЕГ-1, так і в КГ-1. Найбільша кількість досліджуваних здобувачів мають низький рівень готовності до майбутньої професійної діяльності – у контрольній групі таких здобувачів виявлено 10 осіб, що складає 71,4%, а в експериментальній групі – 11 осіб, тобто 73,3%.

Формувальний етап експерименту було присвячено впровадженню в освітній процес здобувачів ЕГ - 1 під час вивчення навчальної дисципліни «Аналітична хімія» запропонованих психолого-педагогічних умов формування готовності до майбутньої професійної діяльності: оптимальне співвідношення в педагогічному процесі традиційних та інноваційних методів навчання на основі конструювання системи завдань, що відображають структуру навчальнопрофесійної діяльності; включення елементів професійної діяльності в

систему навчальних завдань та завдань для позааудиторної роботи; здійснення моніторингу навчальних досягнень здобувачів і формування в навчальному процесі готовності до професійної діяльності. Формувальний етап експерименту передбачав проведення лекцій та лабораторних занять з певних тем у групі ЕГ - 1 з використанням нетрадиційних методів навчання. Було проведено лабораторне заняття з елементами дискусії з дисципліни «Аналітична хімія» за темою «Методи осаджувального титрування. Метод Мора». На лабораторному занятті здобувачі з викладачем розглядали теоретичні питання з теми заняття, виконували експеримент та заповнювали лабораторний журнал. Потім здобувачам ЕГ-1 пропонувалися дискусійні питання що до використання вивченого методу у фармацевтичному і медичному аналізі. При проведенні лабораторного заняття з елементами дискусії викладач наводить окремі приклади у вигляді ситуацій або коротко сформульованих проблем і пропонує здобувачам по ходу дискусії їх проаналізувати і коротко обговорити. Даний метод дозволяє викладачеві бачити, наскільки ефективно студенти використовують отримані знання в ході дискусії. Вибір питань для активізації здобувачів і теми для обговорення, складаються самим викладачем в залежності від конкретних дидактичних завдань, які викладач ставить перед собою для даної аудиторії.

Контрольний етап педагогічного експерименту мав на меті перевірити ефективність психолого-педагогічних умов формування готовності до професійної діяльності, які було впроваджено в процес вивчення навчальної дисципліни «Аналітична хімія» у здобувачів ЕГ-1. Результати досліджень показали, що зміни відбулися як в КГ-1, так і в ЕГ-1. Але якщо у здобувачів групи КГ - 1 вони були незначними (приріст здобувачів з середнім рівнем готовності до професійної діяльності склав +14,3%, а з високим – 0%), то в ЕГ-1 показники рівня готовності до майбутньої професійної діяльності кращі – кількість здобувачів з високим рівнем дорівнює 6,7%, а з середнім – 60,0%.

Таким чином, результати експериментального дослідження підтвердили ефективність впроваджених нами психолого-педагогічних умов формування готовності до професійної діяльності фармацевтів.

2.3 Психологічні особливості розвитку «Я-концепції» офіцерів прикордонників зрілого дорослого віку

Дослідження вікової психології передбачають розгляд закономірностей психічного розвитку людини на різних етапах її онтогенезу. Завданнями вікової психології є вияв структурних змін, новоутворень, які виникають на певному етапі розвитку людини в її психічній діяльності; розкриття умов, які визначають процес її розвитку, особливостей впливів зовнішнього та внутрішнього її оточення.

Одним з понять вікової психології є вік людини. Цей термін виступає і основною проблемою вікової психології, адже це певний період життя людини, який має свої особливості (межі, цикл розвитку зі своєю структурою і динамікою тощо). Дорослий вік у віковій психології визначений науковцями, як найдовший. На думку Р. Павелківа, традиційно вважалось, що цей період є стабільним періодом у житті вже сформованої людини і тому жодних особливих змін у психічному розвитку особистості не відбувається. З часом думка вчених змінилася після більш детальнішого вивчення зазначеного періоду в розвитку людини. Ними було встановлено, що з настанням дорослості процес розвитку людини не припиняється та не завершується, а набуває своєрідних особливостей, які варті того, щоб їх вивчати [54].

Проблемі розвитку особистості та досягнення нею особистісної зрілості присвячена велика кількість досліджень закордонних психологів (А. Адлер, Е. Еріксон, А. Маслоу, Г. Оллпорт, Ф. Перлз, К. Роджерс, В. Штерн, В. Франкл та ін.); радянських і російських учених (Б. Ананьєв, А. Асмолов, Д. Ельконін, О. Леонтєв, А. Реан та ін.); вітчизняних науковців (Ю. Александров, С. Боришевський, Л. Долинська, Г. Дьоміна, С. Максименко, Л. Овсянецька, Л. Потапчук, А. Сальникова, Т. Титаренко, О. Штепа та ін.).

Такі феномени, як «Я», «Я-образ», самоактуалізація, самосвідомість, ідентичність, «Я-концепція» були предметом численних досліджень українських і зарубіжних учених у розрізі різних дослідницьких контекстів (А. Адлер, В. Агапов, І. Андрійчук, Г. Балл, Л. Виготський, І. Кон, С. Максименко, А. Маслоу, К. Роджерс, В. Татенко, В. Швидкий, Т. Шибутані, З. Фройд,

Е. Фромм, І. Чеснокова, К. Юнг, В. Юрченко та ін.).

Особливості формування та проблеми професійної «Я-концепції» розглядали В. Бараннік, Р. Каламаж, Є. Катаєв, В. Невмержицький, В. Осьодло, В. Охременко, Г. Ржевський та ін. Усі вони відмічали зміни в особливостях професійної самосвідомості, самооцінці, розвитку «Я-образу» особистості. Питання, які стосуються психологічних особливостей «Я-концепції» офіцерів-прикордонників зрілого дорослого віку, практично залишаються поза увагою. Тому **метод нашої статті** є розкриття психологічних особливостей розвитку «Я-концепції» офіцерів-прикордонників зрілого дорослого віку.

Результати дослідження. Першим дослідником проблеми «Я-концепції» у наукових психологічних колах вважають У. Джемса, який вважав, що глобальне (особистісне) «Я» складається з чистого досвіду людини («Я-свідоме») та змісту цього досвіду («Я-об'єкт»), які існують суміжно. У подальшому другу складову глобального «Я» назвали «Я-концепцією» чи «Я-образом». В інших наукових джерелах зазначається, що поняття «Я-концепція» було розроблено представниками гуманістичної психології К. Роджерсом та А. Маслоу [55]. У психологічному науковому світі загальноновизнаним є той факт, що «Я-концепція», «Я-образ» і власне «Я» є похідними від соціального досвіду й онтогенезу людини. «Я-концепція» – це стає і водночас змінне психічне явище, виникнення якого відбувається під час взаємодії особистості з соціумом у процесі психічного розвитку. Як відмічають психологи, спочатку «Я-концепція» залежить, безперечно, від зовнішніх чинників, проте згодом вона самостійно впливає на життя особистості. Від початку свого виникнення «Я-концепція» є активізуючим початком, що проявляється в трьох рольових функціях: «Я-концепція» як засіб гарантування внутрішньої злагодженості; як трактування досвіду; як сукупність очікувань [56].

Так, В. Бахур щодо першої функції «Я-концепції» зазначає, що низка психологічних досліджень опирається на принципи, згідно з якими особистість постійно прагне досягнення максимальної внутрішньої гармонії. Відчуваючи потребу у її досягненні, людина намагається вчиняти різні дії, які сприятимуть

відновленню втраченої рівноваги. Істотним чинником відновлення внутрішньої рівноваги є думка індивіда про самого себе [57].

І. Бех, пов'язуючи «Я-концепцію» з досвідом людини, наголошує, що цей її аспект засвідчує, що «Я-концепція» визначає характер індивідуального трактування досвіду, адже особистість здатна, на основі своїх уявлень про себе, не лише формувати свою поведінку, й трактувати власний досвід [58].

Стосовно третьої функції О. Кочубейник відмічає, що «Я-концепція» встановлює також очікування особистості, тобто її уявлення про те, що повинно відбутися. На думку науковця люди, впевнені у власній значимості, очікують, що й інші ставитимуться до них у такий самий спосіб; вважаючи, що нікому не потрібні, нікому не подобаються, вони поводяться, виходячи з цієї ж передумови, або інтерпретують певним чином реакції навколишніх. Багато вчених вважає цей аспект базовим, розглядаючи «Я-концепцію» як сукупність очікувань [59].

У словнику практичного психолога зазначено, що поняття «зрілість» визначається як стан, до якого приходять організм в кінці визначеного періоду свого розвитку [60]. Ряд науковців (А. Портнова, І. Кулагіна, В. Колюцький, О. Горбунова, О. Маркова та ін.) одностайні в думці, що зрілість – це така якість особистості, яка не має жорсткої прив'язки до віку та являється ознакою досягнення особистістю стану найвищого ступеню свого розвитку та досконалості, це інтегральна якість особистості, яка вивчається багатьма науками і вважається порою повного розквіту особистості, коли людина може реалізувати увесь свій потенціал, досягти найвищих успіхів в усіх сферах своєї життєдіяльності. Проблеми зрілості в сучасній психології дослідила Н. Патуріна. Науковець зазначає, що поняття «зрілість» доволі часто використовується як характеристика розвитку людини на різних вікових етапах. В такому разі про зрілість кажуть як про відповідність розвитку людини нормі, яка відповідає визначеному віковому періоду [61].

Зрілий дорослий вік у розвитку людини є своєрідним проміжним етапом у її розвитку. Науковці не одностайні в думці щодо вікових меж зазначеного періоду, тому і тривалість зрілого дорослого віку у різних людей відбувається по-різному. Так Р. Павелків, М. Савчин та інші науковці вважають, що ці межі є суто

індивідуальними, адже людина може себе відносити або не відносити до цієї категорії, залежно від особливостей свого життя (стану власного здоров'я, віку дітей, досягнень в професійній сфері тощо) [62].

За результатами аналізу існуючих в сучасній психологічній науці підходів, нами було встановлено, що поняття «Я-концепції» тісно пов'язано з самосвідомістю людини, адже саме вона є невід'ємною складовою та структурним компонентом особистості. У науковому світі «Я-концепція» особистості визначається продуктом, підсумком, результатом самосвідомості або пов'язаною із оцінками системою уявлень людини про себе (А. Захаров, Є. Калмикова, І. Кон, В. Столін та ін.); як частиною образу світу (О. Охременко, Х. Петерман та ін.); динамічною сукупністю спрямованих на себе установок, що слугують регулятором поведінки, сприяють досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає характер та особливості інтерпретації набутого досвіду, слугує джерелом очікувань стосовно власної поведінки та поведінки Іншого, складним системним утворенням у структурі особистості та складається з трьох основних компонентів: когнітивного (образу «Я»), афективного та поведінкового [63].

У зрілому дорослому віці «Я-концепція» залишається визначальним центром внутрішнього світу особистості офіцера-прикордонника. На цьому етапі розвитку особистості у неї домінує цілісне бачення себе у контексті життєдіяльності, вічних і перехідних цінностей. Важливим аспектом її психологічного здоров'я та благополуччя є особистісна зрілість, яка є безпосереднім результатом особистісного розвитку та праці над собою. У зрілому дорослому віці офіцер-прикордонник набуває життєвого досвіду (родинного, соціального, професійного), реалізовує життєві плани (щодо власного життя, родини, професії), формуються нові аспекти її «Я-концепції», стабілізуються основні інтереси й емоційна сфера. Але поряд з цим науковцями відмічається погіршення стану психофізіологічних функцій й здоров'я. Людина, усвідомлює свою відмежованість не тільки від молоді, а й від тих, хто дожив до старості. У цей час вона починає відчувати, що від стану здоров'я залежать професійні успіхи.

Психологи-науковці, досліджуючи особливості розвитку людей зрілого дорослого віку, свої дослідження присвячують також вивченню їх психологічної зрілості, як важливої складової при оцінці стану власної психіки, адже зрілість сприяє розкриттю всіх здібностей і талантів людини, допомагає розвитку як у духовному плані, так і в матеріальному. Психологічні ознаки зрілого дорослого віку пов'язані з проблемами наступності та зміни життя. На цьому етапі офіцерприкордонник усвідомлює, що вже прийняв важливі рішення щодо своєї професійної кар'єри та сімейного життя, а тому необхідно сконцентруватися на їх реалізації. Майбутнє не містить у собі безмежних можливостей для неї.

Настання зрілого дорослого віку людина фіксує тоді, коли діти починають залишати рідний дім. Воно може бути пов'язане і з професійною кар'єрою, тобто зайняттям вищої посади чи здобуттям певного статусу, або з усвідомленням нереалізованості життєвих планів.

Подолання вікових меж молодості офіцери-прикордонники переживають по-різному. Одні розглядають цей життєвий етап як нову можливість у реалізації свого потенціалу (набуття нового статусу, підвищення по службі, зайняття керівної посади тощо), інші відчують незадоволеність, внутрішнє збентеження і депресію. Погляд людини на свій вік може бути зумовлений економічними умовами життя, соціальними обставинами та особливостями часу, в якому вона живе. Загалом, більшість офіцерів-прикордонників без особливих проблем усвідомлюють, що вони вже немолоді, оскільки вважають, що перебувають у розквіті сил. А зниження фізичної активності вони успішно компенсують набутими досвідом і знаннями своїх можливостей, що забезпечує їм успіх у житті. Тому на етапі зрілої дорослості вони легко приймають рішення. Очевидно, з огляду на це категорію людей 40-60 років називають поколінням керівників, що відповідає займаним посадам в Державній прикордонній службі України. Однак немало їх ровесників починають відчувати, що їм важко розпорядитися власним життям, деякі після 40 років починають втрачати життєву енергію.

Внутрішній стан офіцера-прикордонника у зрілому дорослому віці може бути досить суперечливим. Радіючи з приводу успіхів у сімейному та професійному житті чи творчих здібностей, він все частіше замислюється над

проблемами смерті, швидкоплинності часу, нереалізованістю деяких особистих планів. Кожна значна подія (смерть рідних, зміни в професійній діяльності, зміни в родинному колі) змушує подивитись на своє життя під новим кутом зору, задуматися над його минулістю. Очевидно, тому серед психологів побутує думка, що перехід до середини життя є етапом помірної або навіть важкої кризи. У зрілому дорослому віці перед офіцером-прикордонником постає багато проблем, від вирішення яких залежить його розвиток. Основними з них є перехід до генеративності (інтерес до молодого покоління, різноманітних аспектів його виховання), захопленості собою (зосередження на власному «Я»), стагнація (відсутність життєвих перспектив, недостатнє орієнтування людини в часі, втраті сенсу життя).

Як відмічає Є. Катаєв, професійна «Я-концепція» – це динамічна система сполучених із оцінними уявленнями і самопризентаціями різноманітних властивостей людини як суб'єкта професійної діяльності і як особистості, як члена професійного співтовариства. На професійну «Я-концепцію» фахівця та на її формування суттєво впливають умови діяльності. Діяльність офіцерів-прикордонників проходить в особливих (екстремальних) умовах. До таких умов відносять наявність екстремальних, стресових факторів, які зумовлені високою ймовірністю їх проявів; мобілізація резервних можливостей компенсаторного типу. Під екстремальними умовами розуміють умови, які характеризуються постійною дією екстремальних факторів, що мають високу інтенсивність і становлять реальну небезпеку, викликають негативні функціональні стани, що виникають та мають крайній ступінь виразності, підключають аварійні можливості, потребують після такої діяльності обов'язкової реабілітації [63].

Методологічною основою дослідження професійної «Я-концепції» виступають системний, діяльнісний підходи, принцип розвитку та категорія особистості, в межах яких вивчаються: особливості образів «Я», наявність професійних образів, їх динаміка; самооцінка та самоствавлення; ефективність реалізації людини в професійній діяльності (успішність/неуспішність);

професійна мотивація, спрямованість та ставлення особистості до аспектів життя [63].

Виявлено професійно значимі параметри дослідження професійної «Яконцепції» особистості офіцера-прикордонника, а саме: самоставлення (рівень самоповаги, аутосимпатії); самооцінка; спрямованість особистості (спрямованість на власний образ «Я», взаємодію, діяльність); професійна мотивація (внутрішня, зовнішня позитивна та зовнішня негативна); наявність професійного змісту, ступінь сформованості концептосфери особистості, особливості життєвих позицій особистості (смыслжиттєвих орієнтацій особистості на процес та результат діяльності); ставлення особистості (до себе, цілей, минулого, майбутнього, керівників); мотивація на військову та професійну діяльність; рівень професійних знань; виконання посадових обов'язків та рівень загальної оцінки тощо.

Особливістю «Я-концепції» офіцера-прикордонника у період зрілої дорослості є оцінний процес, в якому він робить спроби та оцінює позитивно ті переживання, які свідчать про його позитивне функціонування. Цей оцінний процес підкріплюється такими поглядами про досягнення у власному житті як: «Я досягаю основних життєвих цілей», «Я досяг певних вершин у професії», «Я правильно прожив більшу частину свого життя», «Я піклуюся про своє здоров'я», «Моя сім'я мене підтримує», «Я маю дітей і онуків» тощо [62].

Поряд з позитивними думками у поглядах офіцера-прикордонника відмічаються і негативні думки або відмічаються спроби уникнення переживань, які шкодять його психічному стану. Такі стани підкріплюються такими думками як: «Мені все важче і важче досягати нових цілей», «Що мене очікує у майбутньому? При виході на відпочинок?», «А чи все я роблю правильно у цьому житті» та ін.

Науковці також зазначають, що у цей період відмічається той факт, коли людина, досягнувши такого віку, більшу частину життєвих планів вже виконала, але ще залишається проблема узгодженості особистісного досвіду із «Яконцепцією» особистості.

Особливістю «Я-концепції» офіцера-прикордонника в період зрілого дорослого віку є ще й те, що він вже не розглядає свою життєву перспективу як досить тривалу, виявляє реалістичне бачення свого майбутнього. Він зорієнтований на теперішнє, яке має відношення до найближчого майбутнього і вже є не ізольованим від минулого у порівнянні з попередніми віковими періодами його розвитку.

Науковцями виділено ряд завдань, які стосуються розвитку особистості та її «Я-концепції», а саме піклування про власне здоров'я та ведення здорового способу життя; чуйність та відповідальність у родинному колі (по відношенню до членів власної сім'ї та батьків); набуття життєвого досвіду, моральна та духовна вдосконалість та підтримання відповідного життєвого рівня тощо [62]. Вирішення цих життєво-важливих завдань сприяє виникненню певних змін у структурі «Я-концепції» офіцера-прикордонника. Ці зміни характеризуються через удосконалення змісту «Я-концепції» особистості офіцера-прикордонника; реалістичне бачення та оцінку власних життєвих перспектив, можливостей, здібностей; виокремлення та вирішення життєвих завдань з подоланням труднощів для їх досягнення [63].

Якщо розглядати структуру «Я-концепції» офіцера-прикордонника у зрілому дорослому віці, то слід також звернути увагу на такий її компонент як самооцінка, а саме посилення когнітивного компоненту в ній. Підтвердженням цього є спроби офіцера-прикордонника реально, раціонально оцінювати власне життя, досягнення, здібності, властивості поведінки, не залучаючи власні емоції щодо цього. Вчені відмічають, що в зрілому дорослому віці самооцінка людей стає більш узагальненою та стабільною, з меншою кількістю часткових самооцінок. Аналізуючи своє життя, людина оцінює власні досягнення, спосіб життя, професійні досягнення, стан здоров'я через інтегровану оцінку, а не через окремий розгляд та оцінення власних особливостей характеру, темпераменту, інтелекту, здібностей.

Наступною особливістю «Я-концепції» офіцерів-прикордонників зрілого дорослого віку є висока оцінка власних можливостей, що сприяє легкій зміні соціальних ролей, які вони виконують. Така властивість як впевненість у своїх

силах є передумовою прийняття відповідальних рішень, що сприяє виконанню різноманітних соціальних ролей (керівника, викладача, начальника, організатора, куратора тощо), які впливають на розвиток офіцераприкордонника. Більшості з них властиві спроби наближення власної поведінки, способу діяльності, системи поглядів та думок до певного зразка, який відповідає духовним, моральним та соціальним вимогам та ідеалам, які закріплені в суспільстві. Усі ці зміни також сприяють змінам в «Я-концепції» офіцераприкордонника.

Не можна виключати значення власних домагань офіцера-прикордонника у розвитку «Я-концепції», адже зрілий дорослий вік передбачає чітке усвідомлення людиною своїх реальних можливостей, очікувань від неї з боку родини, професійного оточення тощо. Як відмічають у своїх наукових доробках М. Савчин та Л. Василенко, багатьом дорослим властиві дуже низький рівень домагань, втрата сенсу життя, зневіра у собі, власних силах, намагання жити минулим, ілюзорність щодо їх можливостей та ін. У окремих з них відмічається надмірне вживання алкогольних напоїв, захоплення наркотиками, ведення аморального способу життя, бомбування тощо [62].

Таким чином, проаналізувавши психологічні особливості Я-концепції офіцерів-прикордонників у зрілому дорослому віці, ми можемо дійти висновку про те, що в структурі «Я-концепції» відбуваються зміни (узагальнення життєвого досвіду, відчуття реалізації/нереалізації життєвих планів, втрата молодості, зміна орієнтації поглядів). Ці зміни пов'язані зі зміною способу життя та віковими проблемами, оцінкою власних поглядів, поведінки, здібностей та орієнтуванням на теперішнє.

2.4 Комікси як засіб розвитку емоційного інтелекту учнів початкової школи

Важливим завданням сучасної початкової школи є забезпечення формування і всебічного розвитку ініціативної та творчої особистості, здатної жити у принципово нових умовах, реалізувати себе в житті, бути успішною [67]. Тому процеси реформування вітчизняної освіти не лише зумовлюють необхідність оновлення способів та методів навчання учнів, а націлені на суттєву зміну її напрямку: навчити учнів, починаючи з молодших класів, будувати ефективні відносини з іншими та розуміти власні потреби, бажання, емоції, визначати своє місце в соціумі. Окреслене акцентує увагу на важливості розвитку емоційної складової інтелекту учнів початкової школи.

Феномен емоційного інтелекту (EQ) все частіше стає предметом наукових розвідок представників зарубіжної та вітчизняної психолого-педагогічної науки. Актуальність і сучасність проблеми розвитку емоційного інтелекту зумовили значну кількість визначень цього поняття представниками різних галузей наукового знання. Ми розділяємо наукову позицію Андрєєвої І., і вважаємо, що емоційний інтелект є сукупністю розумових здібностей до розуміння емоцій та управління ними, а також знань, умінь та навичок, операцій і стратегій інтелектуальної діяльності, пов'язаних із обробкою й перетворенням емоційної інформації [64].

Точки зору дослідників щодо основних компонентів емоційного інтелекту теж різняться. Гоулман Д. виокремлює п'ять компонентів: самосвідомість, мотивацію, саморегуляцію, емпатію та соціальні навички [65]. Чотири компоненти емоційного інтелекту визначають Дж. Мейер, Д.Карузо та П. Саловей, серед них: точність оцінки та вираження емоцій; використання емоцій в розумовій діяльності; розуміння емоцій; управління емоціями.

Однак, як справедливо зазначають Носенко Е. та Коврига Н., проблема емоційного інтелекту досі залишається недостатньо вивченою, зокрема у педагогічному контексті не розроблено наукові підходи до цілеспрямованого формування у процесі навчання та виховання емоційної розумності суб'єктів

навчання [68]. Тому зосередимо нашу увагу на можливості використання сучасного педагогічного інструменту вчителя початкової школи – коміксів – для розвитку емоційного інтелекту молодших школярів.

Сучасною психологічною наукою доведено, що емоційний розвиток дитини визначається специфікою її психічного розвитку та зміною видів діяльності, у яких формуються емоційні процеси. Відтак, активний розвиток емоційного інтелекту починається у молодшому шкільному віці, коли змінюється провідний вид діяльності з гри на навчання. Навчальна діяльність сприяє вдосконаленню самосвідомості, здатності до рефлексії й децентралізації (вміння поставити себе на місце однокласника чи вчителя, враховувати їхні потреби та почуття) [69]. Саме у шкільний період життя відбувається не лише загальний розумовий розвиток учнів та удосконалення діяльності їх аналізаторного апарату, а й активне емоційне ставлення особистості до себе та інших.

Отже, найбільш сприятливим періодом розвитку емоційної сфери, культури почуттів, структурних елементів емоційного інтелекту вважається молодший шкільний вік, який характеризується сенситивністю і гнучкістю психічних процесів.

Як справедливо зазначає Савченко Ю., ефективність діяльності з розвитку емоційного інтелекту молодших школярів залежить від створення психологічних умов у загальноосвітніх навчальних закладах, методичного забезпечення та усвідомлення фахівцями необхідності цієї професійної діяльності [69].

Однак, слід зважати на той факт, що сучасні учні початкової школи – це діти гаджетів, «цифрові» діти, які 92% свого часу проводять в інтернеті, граючись у різноманітні комп'ютерні ігри, переглядаючи розважальний контент тощо, і мають досить велику самостійність у виборі контенту. Відтак на живе спілкування вони мають лише 8% часу. У результаті цього у них спостерігається зниження уміння комунікувати, вони не здатні розрізнити всіх відтінків емоційного стану людини. «Цифровим» дітям притаманні певні особливості перебігу психічних процесів, зокрема: кліпове мислення; проблеми з концентрацією уваги; знижений рівень розвитку уяви, хоча й притаманна певна

свобода поєднувати несумісне, міксувати сюжети, формати, персонажів; домінування візуального каналу сприйняття та ін.

Зважаючи на наведені особливості перебігу психічних процесів у сучасних учнів початкової школи, вважаємо, що ефективним і нестандартним педагогічним інструментом у напрямку розвитку емоційного інтелекту можуть стати комікси.

За визначенням Соніна О., комікси є особливим способом оповіді, текст якого складає послідовність кадрів, що містять, окрім малюнка, вербальне відтворення, передають переважно діалоги персонажів, вкладені в особливу рамку. При цьому малюнок і вкладений у нього вербальний текст утворюють смислову єдність [71]. Комікси є вдалим поєднанням візуального та вербального, своєрідним візуальним нарративом, тому передають набагато більше сенсу, ніж словесна історія. Поєднання текстового та візуального контентів має більшу кількість засобів для передачі відтінків настрою та найрізноманітніших емоцій персонажів.

Комікси допомагають зробити навчальний матеріал яскравим, цікавим і доступним, відрізняються виразним ігровим характером. Психологічною наукою доведено, що незважаючи на зміну провідного виду діяльності – гри на навчання – молодші школярі багато часу та енергії все-таки віддають грі [70]. Зважаючи на цю особливість, у Новій українській школі перший цикл навчання і має назву адаптаційно-ігровий. Подача матеріалу на уроці, цікавість, елемент гри ще ніколи не були настільки важливі.

Ігровий жанр коміксу дає дітям можливість у кадрах, у філактерах розгортати, відтворювати, будувати стосунки з ровесниками і дорослими, висловлювати власні емоції, які виникають під час пізнання світу, опанувати власними можливостями та перспективами. У цьому контексті можна сказати, що комікси певним чином сприяють розвитку комунікативного потенціалу особистості, позитивного ставлення до своїх учинків.

Мова коміксів характеризується чіткістю, лаконічністю і цю особливість можна використовувати для розвитку складових емоційного інтелекту на уроках у початковій школі. Як стверджує Любченко О., сучасний школяр швидше

зрозуміє мову «твітів», тобто коротку і з перервами, тому радить скорочувати і візуалізувати інформацію [66]. Традиційно текстовий контент коміксів розміщено у філактерах – «мільних бульбашках», «хмарках», «димку» тощо, що не лише спрацьовує на користь візуального каналу сприйняття, а й допомагає розпізнавати зв'язок між емоціями та словами. Невелика кількість тексту у філактерах спонукає до власного розуміння емоцій героїв, до створення розповіді відносно того, що відбувається на малюнку, які емоції та переживання притаманні персонажам.

У коміксах широко використовується лексика, на позначення емоційних вигуків та звуконаслідування, що не лише сприяє драматизації оповідних сюжетів. Використання вигуків, звуконаслідувань, стверджувальних і заперечних слів у поєднанні із зображеннями налаштовує дітей через сприйняття та розуміння емоцій персонажів, до самоусвідомлення – розуміння власних емоцій; самоконтролю – керування власними емоціями; соціального розуміння – емпатії до емоцій інших людей; управління взаємовідносинами – усвідомлення емоцій, здатності розпізнавати та розуміти, що відчувають інші люди.

Комікси – це окремий всесвіт, в якому відбувається багато різних подій, на які можна навчитися реагувати. Розглядаючи вітчизняні або закордонні комікси, учні спостерігають за різними подіями, несподіваними ситуаціями та обговорюють можливі шляхи їх вирішення і варіанти реагування, як впоратися з ними. Читання, розглядання та обговорення сюжету коміксу допоможе учневі розповісти і про себе, навчитися розуміти іншу людину, розвивати вміння розрізняти емоції та вираз обличчя, сприятиме розвитку емпатії. Мова образів коміксу повідомляє більше інформації, ніж звичайний текст, робить сюжет живим та об'ємним. Те, що написано у філактерах і зображено може відрізнитись, це допомагає зрозуміти молодшим школярам, що людина може думати одне, а говорити інше, що у свою чергу важливо для розвитку соціальних навичок.

Ефективними завданнями для розвитку складових емоційного інтелекту у молодших школярів є створення власних коміксів. Зокрема на уроках української мови під час вивчення теми «Діалог» учні у шаблонах коміксу можуть складати діалоги між запропонованими вчителем або самостійно вибраними персонажами

на відповідні теми. Це можуть бути діалоги між персонажами, які знаходяться в різному емоційному стані, наприклад, один з них засмучений (плаче, сердиться тощо), інший навпаки хотів поділитися радісною звісткою або між ними відбувається сварка, суперечка тощо. Під час такої роботи звертаємо особливу увагу учнів на важливість умінь самоконтролю – керування власними емоціями та необхідність емпатії в житті кожної людини, яка полягає в умінні вчасно та доречно проявити співчуття, допомогти.

Презентуючи свої комікси, учні мають пояснити, що відчував герой, чому він вчинив саме так, які почуття викликали його дії та вчинки, що можна порадити героям коміксу тощо. Таке завдання сприяє розвитку власне адаптаційних здібностей: емоційної лабільності, умінь вирішувати проблеми, долати труднощі. Крім того допомагає молодшому школяреві розділити хвилювання з героями, краще зрозуміти себе, усвідомити власні почуття, прийняти власні різні емоції як позитивні, так і негативні.

Таким чином, комікси мають значний педагогічний потенціал, який може використовувати учитель початкової школи з метою реалізації завдань сучасної освіти, зокрема розвитку емоційної складової інтелекту учнів початкової школи. Поєднуючи у собі візуальний та ігровий характер, комікси здатні задовольнити інтереси та відповідають особливостям перебігу психічних процесів у сучасних молодших школярів, запобігають виникненню стресового навантаження під час навчання.

Систематичне використання різноманітних видів роботи з коміксами сприяє розвитку в учнів через сприйняття та розуміння емоцій персонажів, до самоусвідомлення, соціального розуміння, управління взаємовідносинами, усвідомлення емоцій, здатності розпізнавати та розуміти, що відчують інші люди.

Отже, в руках творчого вчителя комікси можуть стати не лише нестандартним методом, а й важливою сходинкою у розвитку в учнів інтересу до розуміння емоцій та управління ними, до подальшого розвитку умінь оброблювати й перетворювати емоційну інформацію у процесі життєдіяльності.

SECTION 3. POLITICAL PSYCHOLOGY**3.1 Інформаційна війна: особливості впливу на громадську думку та свідомість людини**

Мистецтво ведення війни передбачає не лише успішні військові дії, а й уміння перемагати ворога ідеологічно. Мова йде про моральну й психологічну готовність учасників військового конфлікту. Зауважимо, що моральні засади не можуть бути вилучені з теорії війни. Воєнна діяльність ніколи не буває спрямована лише проти матерії, а завжди ще й проти моральних сил, які підносять дух цієї матерії; відокремити їх одне від одного неможливо. Власне таку позицію свого часу висловлював німецький ідеолог війни Карл фон Клаузевіц. Він звернув увагу на цікаву обставину: кожен судить про свого противника на підставі чуток про його таланти, його вік та його досвідченість і цим керується у своїй діяльності. Кожен ретельно зважує дух і настрої своїх та ворожих військ [75]. Війна, на його думку, є справжнім знаряддя політики, продовженням політичних відносин, які власне реалізуються у дещо інший спосіб. Політична мета війни є первинним мотивом й водночас, істотним фактором: чим менше жертв ми хочемо отримати від нашого противника, тим менший опір ми можемо від нього очікувати, чим дріб'язковими будуть наші вимоги до противника, тим слабшою буде наша підготовка. Очевидно, що війна це завжди зв'язок військових й суспільних цілей, зв'язок стратегічно-тактичних й ідеологічних засобів її ведення, зв'язок матеріальних, духовних, людських наслідків ведення війни [73].

Війна – складним соціокультурним феноменом, який супроводжує людство у продовж століть й зазнає постійної видозміни своєї природи та суті [73]. Як результат інформаційний ресурс є вагомий в організації й реалізації військових дій. Сучасними дослідниками уведено до наукового обігу поняття «інформаційної війни». Зокрема, дослідник М. Маклюєн трактуючи цю дефініцію, стверджував, що «істинно тотальна війна – це війна за допомогою

інформації» [76]. Досконалість й різноманітність засобів масової інформації визначатимуть розмах боротьби. Сучасна війна ведеться більше в інформаційному просторі та за допомогою інформаційних видів озброєнь.

З огляду на те, що феномен інформаційної війни є складним та багатоплановим, він є предметом зацікавлень низки науковців. Зокрема, окремі аспекти інформаційних війн розглядають у своїх наукових розвідках Д. Волкогонов, С. Гриняєв, О. Колиновский, Я. Малик, І. Шаравов та інші. Попри різноманітність їх підходів та точок зору, об'єднавчою є розуміння інформаційної війни як форми інформаційного протистояння, що передбачає, з одного боку, нанесення шкоди інформаційній сфері ворогуючій стороні й, з другого, захист власного інформаційного ресурсу.

Зауважимо, що незважаючи на те, що інформаційна війна як феномен набула розвитку у військових конфліктах другої половини ХХ – початку ХХІ століття, її витоки й особливості розвитку можна віднайти у минулих історичних епохах. Постійні трансформації зумовлені низкою науково-інформаційних новацій. Якщо раніше інформаційна боротьба у воєнних діях передбачала отримання розвідувальної інформації шляхом перехоплення й розшифровки інформаційного ресурсу, здійснення несанкціонованого доступу до нього, масової презентації у інформаційних каналах дезінформації для впливу на осіб, які приймають рішення тощо, то з часом вона набула більш складного характеру. Мова йде про те, що інформаційний ресурс використовується як важливий фактор психологічного впливу. Зокрема, інформація активно використовується для маніпулювання суспільною свідомістю соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості та хаосу, дестабілізації політичних відносин й провокування репресій проти опозиції, зниження рівня інформаційного забезпечення та інспірації помилкових управлінських рішень тощо. Як результат створення системи бездуховності й аморальності, негативного відношення до соціокультурної спадщини противника [73]. Зауважимо, що інформація є основним ресурсом та зброєю у протистоянні.

Відповідно, особливості інформаційного ресурсу й як наслідок, інформаційних технологій, інформаційних процесів та технічних засобів, які залучаються до інформаційного протиборства зумовлює виникнення різних видів інформаційних війн, як-то: психологічна війна, кібер війна, мережева війна, ідеологічна війна, радіоелектронна війна тощо. Який вид інформаційної війни не був використаний, він має на меті послабити моральні та матеріальні сили супротивника й посилити власні. Він передбачає заходи пропагандистського впливу на свідомість людини в ідеологічній та духовно-емоційній сферах.

Зasadничими завданнями інформаційних війн, на думку науковців, є:

- створення атмосфери бездуховності й негативного ставлення до культурних набутків противників;
- маніпулювання громадською думкою та політичною орієнтацією населення з метою створення політичного напруження й безладу;
- дестабілізація суспільних відносин, стимулювання недовіри, загострення ворожнечі й неприязні;
- посилення боротьби політичних партій та сил за владу, провокування соціальних, політичних, національно-етнічних й релігійних зіткнень;
- провокування й застосування репресивних дій з боку влади щодо опозиції, зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади та управління,
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й підрив їх суспільного авторитету;
- ініціювання страйків й масових заворушень, дискредитація фактів історичної, національної самобутності народу, зміна системи цінностей, які визначають спосіб життя й світогляд населення, нівелювання культурних досягнень противника, перебільшення значення помилок й наслідків хибних дій, формування передумов до економічної, духовної чи військової поразки;

- втрати волі до боротьби та перемоги, представлення свого способу життя як єдино правильного й переможного, які мають наслідувати інші, нанесення шкоди безпеці інформаційно-технічної інфраструктури, здійснення іншого деструктивного ідеологічного впливу [77].

Таким чином, заходи інформаційної війни спрямовані на ліквідацію морального духу населення, його деморалізацію й, як наслідок, зниження обороноздатності й бойового потенціалу населення. Основний об'єкт, на який спрямовується інформаційний ресурс є свідомість окремої людини та громадську думку загалом. Проявами деструктивного інформаційного впливу є девіантна поведінка людини у суспільстві, руйнування позитивних образів суспільного життя. Ефективність інформаційного впливу досягається шляхом встановлення контролю над інформаційним простором ворогуючої держави, точності й оригінальності, цілеспрямованості низки акцій інформаційного впливу. Значимість інформаційного ресурсу також посилюється за допомогою низки різноманітних технологій [74]. Як ілюстрація зазначених вище думок методи пропанди російських ЗМІ. Вони масштабно й за короткий час дезінформують населення своїми брехливими й викривленими повідомленнями й мають на меті здійснення контролю над розумом людей, управління громадською думкою на користь Росії. Очевидно, що релевантним та актуальним у ефективному веденні інформаційної війни є розуміння механізмів російської пропаганди, визначення її ідеологічних витоків тощо. Засоби масової інформації, як правило, використовують різноманітні історичні огляди, повідомлення новин, науко-популярні передачі, фільми тощо. У своїй інформаційній війні вони дотримуються низки стратегічних пріоритетів. Їх суть полягає у перетворенні людини з шукача інформації у споживача готового інформаційного продукту. Зазвичай, низка методів базується на свідомому допущенні логічних помилок, які подаються у вигляді переконливих фактів чи аргументів. Ще один прийом: використання значної кількості часу на способи передачі повідомлення. Захистом від таких пропагандистських маніпуляцій є розвиток уміння критично й неупереджено осмислювати інформацію.

Таким чином, інформаційна війна є потужною й значимою складовою ворожого протистояння. Як своєрідна ідеологічна боротьба, вона не зумовлює безпосередньо кровопролиття, матеріальні й людські втрати, руйнування, ніхто не позбавляється даху над головою чи їжі тощо. Йдеться про те, що вона породжує небезпечну безпечність у ставленні до неї. Очевидно, що шкоди, якої завдають інформаційні війни духовно-моральному світу людини та суспільству загалом за масштабами та значенням є спів мірними, а інколи перевищують наслідки військового конфлікту. Не страшно програти війну, а небезпечно здатися внутрішньо, втратили силу духу й віру у свою перемогу.

SECTION 4. PSYCHOLOGY OF LABOR**4.2 Психологічний аспект професійного становлення майбутніх офіцерів прикордонників**

Останнім часом серед науковців різних галузей зростає інтерес до вивчення особливостей розвитку людини в період її професійного становлення.

Професійне становлення майбутніх офіцерів-прикордонників є неможливим без урахування їх психологічних особливостей. Ефективність процесу професійного становлення значною мірою залежить від глибокого і всебічного знання тих, хто є його суб'єктами, психологічних закономірностей, що визначають установки й вчинки людей, а також грамотного використання методів психологічних дій (виховних, управлінських, пропагандистських, психокорекційних тощо), здійснюваних у різних формах (індивідуальних, масових, групових, міжособових тощо) за допомогою різних засобів (вербальних і невербальних) і способів (переконання, примушення, навіювання, зараження тощо). Кожний з цих видів дій, маючи свою специфіку й можливості, повне й ефективне втілення отримує тільки в контексті реалізації конкретних завдань і умов діяльності та спілкування, у яких ці дії здійснюються, та залежить від точного їх інструментування в конкретних обставинах. Особливо важливе значення закономірностей і практичних методів організації психологічної дії набуває в тих сферах професійної діяльності, де провідне місце має процес міжособового спілкування [78]. До них, безумовно, відноситься і сфера професійної діяльності офіцерів-прикордонників.

Професійне становлення особистості фахівця більшість авторів розглядає як інтеграцію процесів розвитку особистості на індивідуально-фізіологічному і професійному рівні в онтогенезі, починаючи з початку професійного самовизначення і до завершення активної трудової діяльності [79].

Основними умовами професійного становлення майбутніх офіцерів-прикордонників є: створення духовних, соціальних і матеріальних умов служби; підвищення статусу прикордонника в суспільстві; формування професійноважливих якостей; забезпечення високої бойової готовності кожного

курсанта; виховання прагнення до самовдосконалення; виховання патріотизму, відданості Вітчизні, обраній професії, поваги до своїх колег і командирів. Невід'ємною складовою професійного становлення є професійне виховання, що базується на таких принципах: гуманізації (людина в центрі уваги); індивідуального підходу; виховання в колективі та через колектив; виховання в процесі діяльності.

Вивчення зарубіжних джерел показало, що для формування та розвитку професіоналізму у військовослужбовців США, наприклад, розроблено концепцію професіоналізму. Термін «професіоналізм» найбільш уживаний в американському суспільстві й використовується щодо кожного його члена. На думку американських вчених, професіонал в армії – це той, хто є професійним військовим фахівцем, несе відповідальність за виконання своїх службових обов'язків, є патріотом нації, який узяв на себе зобов'язання щодо її оборони, суворо дотримується етичних норм. Головними якостями професіонала американські вчені вважають компетентність, відповідальність і відданість своїй справі [80]. Американцями розроблено програму формування професіонала.

Вона включає в себе такі основні напрями:

- підвищення значення почуття патріотизму; -
- вивчення історії; ознайомлення з ідеями і досвідом; -
- створення офіційних програм.

Будь-який вид діяльності висуває до кожного фахівця певні вимоги. Ці вимоги зумовлені його місцем та роллю в громадській організації, характером завдань і умовами їх виконання. Це безпосередньо стосується і діяльності з охорони державного кордону. Професійне становлення майбутніх офіцерів прикордонників є складовою становлення його особистості і є, водночас, процесом багатоаспектним. Основними серед цих аспектів, на нашу думку, є: правовий, етичний та психологічний. Для нашого дослідження особливої уваги набуває психологічний аспект.

Важливо те, що професійне самоутвердження не може бути відірваним від культурного та морального стану суспільства. Процес самоутвердження регулюється моральними нормами, установленими звичаями. Сьогодні, як

ніколи раніше, у центрі уваги сучасної вітчизняної наукової літератури стоять проблеми цінності особистості, її духовного розвитку, моральної культури та морального виховання, цінності професіонала, професійного виховання, ролі таких компонентів, як ідеали, віра, сенс життя. Психологічний аспект неодмінно пов'язаний із поняттями цінності життя та його сенсу. Розкриваються ж ці поняття в процесі професійного становлення майбутніх офіцерів-прикордонників. А відбувається цей процес під впливом усього соціального середовища, способу життя суспільства, його системи виховання та освіти.

Відтак, професійне становлення майбутніх офіцерів-прикордонників необхідно розглядати як специфічний, багатоаспектний, комплексний процес, що включає в себе елементи військового, правового, етичного, психологічного, фізичного аспектів. Комплексність професійного становлення передбачає розв'язання великого обсягу завдань професіоналізації прикордонника, наявність до нього широкого діапазону різних вимог, що корегують усі сторони діяльності охоронця кордону на всіх етапах його професійного становлення. Результатом професійного становлення є психологічна готовність до здійснення професійної діяльності.

Аналіз соціологічної, педагогічної та психологічної літератури з проблеми підготовки молоді до професійної діяльності та до військової служби свідчить, що досі не проведено глибокого комплексного вивчення готовності до військової професійної діяльності прикордонника як складного особистісного утворення, не здійснено системного аналізу його складових залежно від соціального середовища, у якому знаходиться освітній заклад.

Що стосується проблеми готовності до діяльності, у тому числі й до військової, то вона одна з найскладніших. Досі відсутня єдність у розумінні змісту цього поняття. У більшості випадків педагоги (М. Д. Зубалій, В. О. Кива, В. І. Каюков, П. В. Онищук, Г. В. П'янковський) розглядають і аналізують тільки зовнішній практичний бік готовності в структурі особистості під час її військової служби.

Так, соціально-психологічна готовність ними визначається спрямованістю особистості на військову службу, її ставленням до військових, моральними

якостями, які необхідні воїнові. Вони зосередили основну увагу на мотивації військової служби, що характеризується в контексті її змістової та динамічної особливостей. За їх баченням загальновійськова професійна готовність характеризується рівнями розвитку: 1) знань, умінь, навичок, звичок, необхідних юнакові на початковому етапі служби (військових, прикладних фізичних, медико-санітарних, психологічних, з цивільної оборони та ін.); 2) психічних пізнавальних процесів (відчуттів, сприймання, мислення, пам'яті, уваги), які забезпечують успішне оволодіння воїном новими спеціальностями, подальше удосконалення отриманого до призову військового досвіду. Під емоційновольовою готовністю до військової діяльності вони розуміють здатність особистості свідомо регулювати свою поведінку, дії у будь-яких ситуаціях військової служби. Інші науковці роблять спробу об'єднати й виділити вищезазначені компоненти готовності до військово-професійної діяльності в певну цілісну систему з позицій комплексного підходу.

За результатами проведеного аналізу наукової літератури, зокрема досліджень з питань сутності та змісту готовності до професійної діяльності (В. Покалюк, О. Федоренко), з питань організації різних видів підготовки військовослужбовців та представників правоохоронних органів до виконання завдань професійної діяльності (С. Кубіцький, І. Маріонда, М. Пелипенко), з'ясовано, що можна виділити п'ять основних компонентів готовності курсанта до майбутньої професійної діяльності, : освітній, фізичний, соціальний, духовний і психологічний,.

Як свідчать результати аналізу психолого-педагогічної літератури, освітня готовність характеризується рівнями розвитку знань, умінь, навичок, необхідних офіцеру на початковому етапі професійної діяльності: військових, спеціальних дисциплін, з історії Збройних Сил та Державної прикордонної служби України. Без знання історії свого народу, уміння засвоювати її уроки, рівня володіння національною культурою, прагнення внести свій внесок у збереження і розбудову української держави – не можна вести мову про готовність до захисту інтересів української держави.

Не потребує особливої аргументації необхідність і фізичного компонента готовності. У педагогічній літературі найчастіше ми зустрічаємося з такими її складовими, як рухливість, гнучкість, точність зорового сприймання, швидкість, спритність, фізична сила, витривалість, фізична працездатність, санітарногігієнічні навички тощо. Проте, на наш погляд, не виділяється така важлива особистісна складова, як фізично-оздоровча активність майбутніх офіцерів-прикордонників, що спрямована на самовдосконалення їх фізичного розвитку.

Аналіз психолого-педагогічної літератури щодо формування соціального компонента готовності дає підставу стверджувати, що тут скоріше мова повинна йти про моральну готовність з її такими складниками, як дисципліна, сміливість, рішучість, терпеливість. Проте у педагогічній літературі недостатньо звертається увага на формування у курсантів соціально-комунікативної та суспільнокорисної активності. Адже професійна діяльність офіцерів-прикордонників проходить у військових колективах і вона вимагає, передусім, сформованості таких якостей, як товарицькість, взаємопідтримка і взаємодопомога тощо. Більш детальне вивчення сформованості саме цих складових соціальної готовності допоможе нам у подальшому конкретизувати засоби педагогічного впливу на їх розвиток.

Заслуговує уваги духовний компонент готовності, що тісно пов'язаний із самовихованням, самовдосконаленням, саморозвитком особистістю своїх фізичних, психічних, соціальних потенцій, так необхідних для здійснення професійної діяльності офіцерами-прикордонниками. Духовність – джерело сенсу людського буття, виток саморозвитку особистості, вона характеризує вищі ступені розвитку людини. У духовно розвинутого індивіда соціальна діяльність реалізується безкорисливою самовідданістю та феноменально виявляється у переживанні позитивних емоцій (радості, щастя), як винагорода за діяльність в ім'я істини, свободи, добра.

Психологічна готовність до будь-якого виду діяльності, у тому числі до військово-професійної, у контексті педагогічної та психологічної літератури визначається, передусім, через механізм національно-громадянської ідентифікації, що в руслі нашого дослідження має

визначатися спрямованістю курсанта на професійну діяльність, його ставленням до прикордонників, до військової справи в цілому. В основі зазначеної спрямованості лежить певна система мотивів, цілеспрямованість, емоційна стійкість та ін. Значну питому вагу в психологічному складнику готовності мають такі психологічні якості, як розсудливість, пам'ять, мужність.

Психологічну готовність до професійної діяльності розуміємо як здатність військовослужбовця сформулювати уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності на будь-якому етапі професійного становлення.

До показників психологічної готовності дослідники відносять: зміну мотивації особистості; формування психологічних механізмів регуляції діяльності; розвиток інтелектуальних здібностей; розвиток самоконтролю емоційних станів і поведінкових актів; формування професійно важливих властивостей психіки; профілактика дисгармоній особистісного розвитку [81].

Психологічна готовність до діяльності завжди є результатом психологічної підготовки. Психологічна підготовка передбачає формування, підтримку і розвиток професійно важливих психологічних і морально-вольових властивостей прикордонників, необхідних для вмілого застосування заходів фізичного впливу, а саме: психологічна готовність до професійної діяльності в екстремальних ситуаціях, психологічна стійкість і активність у ході бойових дій або виконання навчально-бойових завдань. Психологічна готовність передбачає також комунікативні вміння передати необхідну інформацію, щоб заздалегідь попередити особу про застосування заходів примусу і надати їй достатньо часу для виконання законної вимоги прикордонника [82].

Між згаданими компонентами є певний взаємозв'язок і взаємозалежність, що, у кінцевому результаті, допомогло нам визначитись зі змістом системотвірного фактора готовності майбутнього офіцера-прикордонника до професійної діяльності. Таким системотвірним фактором, на нашу думку, може стати психологічний аспект професійного становлення майбутніх офіцерів-прикордонників.

SECTION 5. SOCIAL PSYCHOLOGY**5.1 The problem of readaptation of participants in armed conflicts in Ukrainian psychology**

Проблема реадaptaції колишніх солдатів в умови мирного життя зараз є актуальною для багатьох суспільств і країн, адже збройні конфлікти, на жаль, спалахують в різних точках Землі, а їх негативний вплив на психіку ветеранів дається взнаки ще тривалий період після повернення до мирного життя. Очевидно, що військовослужбовці під час бойових дій перебувають в умовах екстремальної діяльності й це, безперечно, проявляється у перебудові їхньої системи ціннісних орієнтацій, зміні якостей характеру та темпераменту, зміні традиційних способів взаємодії з навколишнім соціальним оточенням. Тому після повернення до мирного життя вони перебувають в дезадаптованій ситуації й потребують відновлення адекватного сприйняття реальності, системи суспільних відносин, які є звичними для мирних умов життя й забезпечать їхнє повноцінне функціонування в суспільній системі.

Під реінтеграцією розуміють систему дій, яка спрямована на відновлення соціального статусу, власного здоров'я та дієздатності ветерана з метою адаптації до умов мирного життя. Варто відзначити, що процес реадaptaції спрямований не тільки на відновлення здатності учасника бойових дій до життєдіяльності в соціальному середовищі, але й на створення сприятливих умов у соціальному середовищі, які можуть бути порушені, наприклад умови професійної діяльності.

В українській теоретичній та практичній психології в останні роки активізувалися дослідження проблеми реадaptaції ветеранів. Воєнні дії на сході України обумовили активізацію пошуків методологічних засад та методичних прийомів психологічного супроводу учасників бойових дій. Орієнтуючись на вже наявні розробки в зарубіжній психології та психологічній практиці, вітчизняна психологічна практика все ж зобов'язана розробляти власну стратегію надання психологічної допомоги учасникам бойових дій, враховуючи

ментальні, культурно-історичні особливості українського суспільства та специфіку «природи воєнних дій» на сході України.

Під реадаптацією розуміється «процес відновлення пристосованості людини до конкретних умов, що дозволяє стимулювати соціальну активність професійне навчання та психологічну адаптацію» [83].

Успішність реадаптації військовослужбовців залежить від рівня їхнього адаптаційного потенціалу. У адаптивному потенціалі особистості Блінов Е.Ю. вбачає інтегральні утворення персональної та інтерперсональної складових. Персональна (особистісна) складова включає самосвідомість, емоційно-вольову та мотиваційно-ціннісну сфери, а інтерперсональна складова передбачає психологічну та інструментальну підтримку, зокрема поради та матеріальну допомогу. З цього випливає важливість підвищення адаптивного потенціалу учасника воєнних дій задля його успішної реінтеграції [83].

А. Шумейко зазначає, що викривлене сприйняття екстремальних умов виступає патогенним фактором для учасників збройних конфліктів і руйнує регулятивні психічні реакції й психічну діяльність, тому реадаптація полягає у відновленні цих процесів задля повноцінного функціонування у звичайних умовах життя. Процес реадаптації є необхідним для колишніх солдатів, оскільки вони змінили екстремальну діяльність до якої вже звикли, а успішна адаптація й відновлення втрачених або розірваних соціальних зв'язків є запорукою комфортного подальшого життя [84].

Рівень складності реадаптації до умов мирного життя залежить від тривалості перебування у незвичних умовах, тобто чим більше часу ветеран перебував у зоні бойових дій, чим більший його бойовий досвід, тим складнішою буде адаптація до звичних умов життя, оскільки досвід участі в бойових діях чинить значний вплив на емоційну, когнітивну та поведінкову сфери, які у результаті потребують відновлення.

О. Тополь зазначає, що у зв'язку з очікуванням повернення до звичайного способу життя та можливого виникнення екстремальних ситуацій, реадаптація ветеранів супроводжується емоційною напругою та тривожними думками. Через це військові дуже часто відчують, що час йде повільніше і це супроводжується

тяжкими емоційними переживаннями, нервозністю та іншими порушеннями [85]. Тому важливо сприяти успішному процесові реінтеграції учасників бойових дій.

Варто зазначити, що військовослужбовці після повернення до мирного життя обов'язково зіштовхуються із соціально-дезадаптованою ситуацією, що вимагає певної зміни поведінки, форм і способу життя у зв'язку із відносно новим і незвичним для військового станом соціального середовища.

Аналіз наукової літератури дає змогу виокремити наступні типи реадаптації ветеранів: соціально-психологічна реадаптація, професійна, психологічна, соціальна реадаптація, психіатрична та ацентрична реадаптація [83].

Соціально-психологічну реадаптацію ветеранів можна розуміти як процес повторного активного пристосування учасників бойових дій до умов соціального середовища. Він здійснюється за допомогою заходів психологічного характеру, які зорієнтовані на пристосування регуляційних психічних реакцій та психічної діяльності учасників бойових дій до умов життєдіяльності, у яких вони перебувають.

Також науковці розглядають соціально-психологічну реадаптацію як процес відновлення учасників бойових дій шляхом відродження психологічного ресурсу, який необхідний для повноцінного життя в умовах відповідного соціального середовища. Відновлення психологічного ресурсу сприяє активному соціальному функціонуванню в умовах мирного життя на відміну від попереднього. Отож, відновлення психологічного ресурсу полегшує повторне звикання до соціальних умов, суспільства та праці після припинення участі в бойових діях [84].

Соціально-психологічну реадаптацію можна розглядати як організований процес, сутність якого полягає у психологічному поверненні учасників бойових дій з війни до мирних умов життя та повторне входження у соціум [86].

У процесі соціально-психологічної реінтеграції та реадаптації відбувається формування особистісних властивостей, які забезпечують нормативне функціонування учасників бойових дій в заданих соціальних умовах, де важливу роль відіграють його рефлексивні можливостей з метою аналізу внутрішніх

процесів. Також доречно акцентувати увагу на духовні цінності та етичні норми, які дуже часто слугують основним базисом для подальшого життя. [86]. Окрім того, під час соціально-психологічної реінтеграції учасник бойових дій переосмислює сенс життя, життєві цілі та пріоритети, перспективи майбутнього, актуалізує суб'єктивні якості задля комфортного життя.

У пенітенціарній психології зазначено, що екстремальні умови існування призводять до деформації життєвих планів та способу життя, які проявляються у деструктивних специфічних проявах. Тому для успішної соціальнопсихологічної реадаптації ветерани воєн повинні побудувати нову систему відносин, уявлень, поведінкові моделі, які б відповідали нормам та правилам моралі в умовах мирного життя [87].

Отже, соціально-психологічна реадаптація – це процес, який виникає у зв'язку із зміною соціальних умов і полягає у розвитку особистісних властивостей, які би відповідали умовам, у яких перебуває особистість.

Сутність соціальної реінтеграції ветерана полягає у повторній його соціалізації, яка включає відновлення фізичного здоров'я, відновлення соціального статусу та правового становища.

Різновидом реадаптації ветерана виступає професійна реадаптація. Професійна реадаптація полягає в набутті чи відновленні освітньо-професійних навичок, які необхідні для опанування професії й мають попит на ринку праці. Професійна реадаптація ветеранів має здійснюватися за підтримки держави, тобто держава сприяє підвищенню вже існуючої виробничої кваліфікації учасника бойових дій, надає можливість, за потреби, здобути іншу освіту й сприяє утворенню таких робочих місць, які би відповідали можливостям, поточному стану реадаптаційного процесу учасника збройних конфліктів [87].

Особливо важливою є психіатрична реадаптація, якої часто потребують учасники з метою запобігання кризових психологічних станів. Загальновідомо, що участь в бойовій діяльності виступає травмуючим фактором, який спричиняє виникнення психічних проблем та розладів. З. Кісарчук зазначає, що у таких випадках психіатрична реадаптація використовується з метою досягнення стану психічної рівноваги. Однак у випадку наявності ознак маніакально-депресивного

синдрому, фізіологічних ознак фантомного болю втраченої частини тіла та інші порушень часто потрібна професійна психіатрична допомога й медикаментозне втручання. Відсутність психіатричної реадаптації при її потребі збільшує ймовірність деструктивних дії ветерана, наприклад самогубства або злочинного способу життя [88].

Не менш важливого значення варто надавати ацентричній реадаптації, сутність якої полягає у професійній роботі психолога з найближчим соціальним оточенням. Друзі та рідні ветерана повинні розуміти особливості стану учасника бойових дій, сприймати належним чином його бачення реальності та особливості поведінки, оскільки базові знання оточуючих сприяють конструктивній взаємодії та створенню спокійного навколишнього оточення для комфортного життя учасника збройних конфліктів [88].

Ацентрична реадаптація забезпечує перманентність впливу на ветерана, тобто сприяє постійному конструктивному впливу задля легшої реадаптації до незвичних умов життя. Комплекс заходів ацентричної реадаптації є надзвичайно важливий, оскільки робота з психологом при одночасному перебуванні у середовищі, в якому відсутнє розуміння, гальмує весь процес реадаптації ветерана.

Р. Попелюшенко під психологічною реадаптацією розуміє комплекс заходів психологічного характеру, які спрямовані на відновлення регуляторних психічних реакцій та психічної діяльності. Це пов'язано з тим, що участь у збройних конфліктах часто призводить до загострення психічних реакцій, зокрема змін в емоційному стані, порушення рухових автоматизмів, розладів сприйняття, зниження зорової та слухової чутливості, що пояснюється як адаптація до екстремальних умов діяльності [89]. Однак після повернення до мирного життя описані регуляторні психічні реакції заважають реадаптації у звичайному соціальному середовищі, а тому знижують загальний рівень «цивілізованості». Отож, успішна психологічна реадаптація є надзвичайно важливою й основою для повноцінного функціонування в умовах мирного життя.

Окремої уваги варто надати дослідженням науковців щодо факторів ефективності процесу реінтеграції та реадаптації учасників. До них відносять:

комплексність, парменентність, гарантованість, професійність та сталість [86].

Отже, комплексність заходів з реабілітації означає використання засобів психологічного впливу за критерієм ефективності, оскільки надмірний вплив на стан ветерана вважається негативним і перешкоджає успішності процесу реабілітації. Комплексний підхід передбачає створення психологічних та логічних взаємозв'язків з порушеними частинами психіки.

Перманентність забезпечує постійний вплив на особистість ветерана. Варто зазначити, що тут зовсім не йде мова про необхідність постійної присутності психолога, а про створення моделі регулярного та комплексного впливу різноманітних типів реабілітації.

Гарантованість варто розуміти як підтримку із боку держави, яка проявляється у виконанні певних задач та обов'язків. Зокрема надання статусу учасника бойових дій, виконання всіх програм, які нею заплановані та недопускання станів недофінансування бюджету.

Професійність як показник ефективної реабілітації, передбачає залучення кваліфікованих спеціалістів до роботи з учасниками збройних конфліктів, оскільки некваліфікованість спеціаліста призводить до невдач та низької результативності.

Сталість реабілітації передбачає відсутність надмірних навантажувальних впливів на ветерана, які не мають нагальної потреби. Успішність реабілітації та ветерана, безперечно, залежить від всіх описаних вище ознак [83].

Отже, можемо підсумувати, що для успішної соціально-психологічної реабілітації ветеранів важливо:

- виявити форми відхилень у психічному стані колишніх солдатів;
- встановити особливості впливу відстрочених реакцій на емоційну, когнітивну та поведінкову сфери;
- з'ясувати психологічні особливості соціально-психологічної реабілітації;
- здійснювати корекційний вплив на дезадаптивні процеси, емоційну сферу та поведінкові деструктивні прояви;
- вироблення засобів контролю ступеня ефективності соціальнопсихологічної реабілітації.

REFERENCE

1. Словник української мови: в 11 томах. Том 10, 1979.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови. «Перун». 2005.
3. Романовський О. Г., Михайличенко В. Є. Філософія досягнення успіху. Харків: НТУ «ХП», 2003. 696 с.
4. Трейси Б. Привычки на миллионы долларов. Пер. Я. А. Лебеденко. Издательство: Вильямс. 2006. 352 с.
5. Шамионов Р. М. А.Р Тугушева. Представления о социальной успешности и самоопределении молодежи. *Психологическая наука и образование*. 2009. № 3. URL: http://psyedu.rU/journal/2009/3/Shamionov_Tugusheva.phtml.
6. Артамошина Ю.В. Особенности представлений женщин о жизненном успехе. *Вестник Тамбовского университета. Серия «Гуманитарные науки»*. 2007. №4 (48). С. 211-215.
7. Боровинська І. Є. До психологічного розуміння понять «успіх», «успішність», «життєвий успіх», «життєва успішність» *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Випуск 3. Том 2. 2017. С. 142-148.
8. Ільїна Ю. М. Психологічна модель успішності в кризові періоди суспільства. *Актуальні проблеми психології*. Т. 8. Психологічна теорія і технологія навчання. 2010. Вип. 7.
9. Вінков В. Ю. Уявлення про життєвий успіх: стан розробленості проблематики в соціальній психології. *Проблеми політичної психології*. 2015. Вип. 2. С. 221-231
10. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции: феномен, структура и функции в произвольной активности человека. М.: Наука, 1998.
11. Аронсон Э., Уилсон Т., Эйкерт Р. Социальная психология. Психологические законы поведения человека в социуме. СПб.: Прайм-Еврознак, 2002. 560с.

12. Бизли Р.К., Джаст М., Евгеньева Т.В. и др. Политическая психология. Хрестоматия. – М.: Аспект Пресс, 2011. 432с.
13. Бозаджиев В.Л. Политическая деятельность как предмет политической психологии *Международный журнал экспериментального образования*. 2015. №7. С.161-163.
14. Деркач А., Лаптев Л. Политическая психология. М.: Юрайт, 2013. 592 с.
15. Ильин, Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Издательство «Питер», 2000. 512 с.
16. Косолапов Н.А. Психология политической деятельности. М.: МГИМО, 2002. 114 с.
17. Кухтова, Н.В. Адаптация методики «Измерение просоциальных тенденций» (Г. Карло, Б.А. Рэндалл) *Вестн.ГрГУ*. 2011. № 2(113). С. 102-107.
18. Кухтова, Н.В. Феномен просоциального поведения в современной психологии: монография. Saarbrücken, 2011. 135 с.
19. Липсет М. Политический человек. Социальные основания политики. М.: Мысль, 2016. 616 с.
20. Майерс Д. Социальная психология. СПб.: Прайм-Еврознак, 2007. 512 с.
21. Серова Е. А. Просоциальное поведение молодежи как социокультурный феномен и факторы его формирования. *Вестник социально политических наук. Ярослав.гос. Ун-т им. П.Г. Демидова*. 2016. № 15. С. 37-40.
22. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп. М., 2002. 490 с.
23. Фурманов И.А. Социально-психологические проблемы поведения. Минск: БГУ, 2001. 91 с.
24. Чалдини Р., Кенрик Д., Нейберг С. Социальная психология. Пойми других, чтобы понять себя! СПб.: Прайм - Еврознак, 2002. 256 с.

25. Keltner D., Kogan A., Piff P. K., Saturn S. R. The sociocultural appraisals, values, and emotions (SAVE) framework of prosociality: Core processes from gene to meme *Annual Review of Psychology*. 2014. 65. P. 425-460.
26. Penner L. A., Dovidio J. F., Piliavin J. A., Schroeder D. A. Prosocial behavior: Multilevel perspectives *Annu. Rev. Psychol.* 2005. 4. P. 365-392.
27. Казаков В. Г. Психология / В. Г. Казаков, Л. Л. Кондратьева. – М.: Высшая школа, 1989. – 383 с.].
28. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 298 с.
29. Абульханова К. А. Психология и сознание личности (Проблемы методологии, теории и исследования реальной личности): Избранные психологические труды / К. А. Абульханова. – М.: Московский психологосоциальный институт, – Воронеж: МОДЭК, 1999. – 224 с.].
30. Выготский Л. С. Педагогическая психология/ Л. С. Выготский. – М.: АСТ, 2010. – 672 с.
31. Леонтьев Д. А. Ценностные представления в индивидуальном и групповом сознании: виды, детерминанты и изменения во времени / Д. А. Леонтьев // Психологическое обозрение. – 1998. – №1. – С. 13-25.
32. Каширский Д. В. Психология личностных ценностей: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 – М., 2014. – 58 с.
33. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. – 304 с.
34. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М.: Прогресс, 1994. — 480 с.].
35. Франкл В. Человек в поисках смысла / В. Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 308 с.
36. Кузнецов Д. И. Полидеятельностный подход как теоретическая основа изучения проблемы жизненного баланса профессионала / Д. И. Кузнецов // Системная психология и социология. – 2014. – №3 (11). – С. 57-61.

37. Фрейд З. Введение в психоанализ. Лекции. / З. Фрейд. – М.: Наука, 1991. – 456 с.
38. Маслоу А. Психология бытия / А. Маслоу. – М.: Рефл-бук; Киев: Ваклер, 1997. – 304 с.
39. Практическая психодиагностика. Методики и тесты / Под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара.: Бахрах, 1998. – 668 с.
40. Леонтьев А. И. Деятельность. Сознание. Личность / А. И. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1977. – 158 с.
41. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2000. 416 с.
42. Мірошніченко В.І., Ганьба О.Б. Особливості сучасної методології правових наукових досліджень. Парадигма пізнання : гуманітарні питання. – № 2 (13), 2016. – С. 5–17.
43. J. Mayer, P. Salovey. What is Emotional Intelligence? 2003. URL: <http://positivepsychology.org.uk/emotional-intelligence-mayer-salovey-theory/>
44. D. Goleman. Emotional Intelligence. N. Y. Bantam Books, 1995. 352 p.
45. Андреева І. Н. Емоційний інтелект. III Міжнародна наукова конференція «Л. С. Виготський і сучасна культурно-історична психологія», Гомель: ГДУ ім. Ф. Скорини, 2006. С. 128-131.
46. Tuncaу H. Emotional Intelligence in the ELT Curriculum. IATEFL Newsletter Issue 166, 2002. 28 p.
47. Золотова С. Г. Emotional Intelligence and Implementation of EQ Principles in a Learning Environment. Матеріали VIII Міжнародної науковометодичної конференції «Методологічні проблеми сучасного перекладу», Суми, СумДУ. 2009. С. 43-44.
48. Бойчук І. Д. Наукове обґрунтування та змістова характеристика педагогічних умов професійної підготовки фармацевтів / І. Д. Бойчук // Професійна педагогічна освіта: компетентнісний підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2011. – С. 209-224.

49. Бочарова В. Г. Профессиональная социальная работа: личностноориентированный подход / [В.Г.Бочарова](#). – Москва: Российская академия образования, 1999. – 184 с.
50. Валеев Г. Х. Методология и методы психолого-педагогических исследований: Учебное пособие / Г. Х. Валеев. – Sterlitamak: Sterlitamak. gos. ped. in-t, 2002.– 134 с.
51. Загвязинский В. И. Методология и методы психолого-педагогического исследования: Учеб. пособие / В. И. Загвязинский, Р. С. Атаханов. – М.: Издательский центр «Академия», 2005. – 208 с.
52. Кайдалова Л. Г. Професійна підготовка майбутніх фахівців фармацевтичного профілю у ВНЗ: монографія / Л. Г. Кайдалова. – Х.: НФаУ, 2010. – с.92.
53. Педагогіка вищої школи: навч. посібник / за ред. З. Н. Курлянд. – 3-тє вид., перероблене і доповнене. – К.: Знання, 2007. – 495 с.
54. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Вид. 2-е, стер. К. : Кондор, 2015. С. 303-304.
55. Rogers C., Stevens B. Person to person. *The problem of being human*. N. Y. : Simon and Schuster. 1967. V. 5. P. 341–344.
56. Налчаджян А. А. Я-концепция. *Психология самосознания : хрестоматия* / [под ред. Д. Я. Райгородского]. Самара : БАХРАХ-М, 2007. С. 270.
57. Бахур В. Т. Це неповторне «Я». М. , 1982. С. 61.
58. Бех І. Д. Категорія «ставлення» в контексті розвитку образу «Я» особистості. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 3. С. 9-21.
59. Кочубейник О. М. Культурний еталон буття особистості та його вплив на Я-концепцію. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України за ред. С. Д. Максименка. К. : Волинські обереги. 2000. Т. 2. Ч. 3. С. 18.
60. Шапарь В. Б. Словарь практического психолога. М. АСТ; Харьков : Торсинг, 2005. С. 136.
61. Патурина Н. П. Проблема зрелости в современной психологии.

Известия Рос. гос. пед. ун-та им. А. И. Герцена. 2006. Вып. 17, т. 7. С. 113.

62. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. 3-тє вид., перероб., доповн. К. : ВЦ «Академія», 2017. 368 с.

63. Катаєв Є. С. Особливості професійної «Я-концепції» військовослужбовців контрактної служби : автореф. дис. к. пед. наук : 19.00.09 – психологія діяльності в особливих умовах : Євген Сергійович Катаєв : Національна академія оборони України. Київ , 2010. 19 с.

64. Андреева И.Н. Азбука эмоционального интеллекта. СПб.: БХВПетербург, 2012. 288 с.

65. Гоулман Деніел Емоційний інтелект. Харків: ВІВАТ, 2018. 512 с.

66. Любченко О. Як вчителям порозумітися з «цифровим» поколінням дітей. URL: <https://osvitanova.com.ua/posts/977-yak-vchyteliam-porozumitysiaztsyfrovym-pokolinniam-ditei> (дата звернення: 22.11.2020).

67. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. / за заг. ред. М. Грищенко. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkolacompressed.pdf> (дата звернення 3.12.2020).

68. Носенко Е. Л., Коврига Н. В. Емоційний інтелект: концептуалізація феномену, основні функції: монографія. Київ: Вища школа, 2003. 159 с.

69. Савченко Ю.Ю. Розвиток емоційного інтелекту учнів молодшого шкільного віку. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2014. № 12. С. 12-16.

70. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. Київ: Академвидав, 2005. 360 с.

71. Сонин А.Г. Комикс как знаковая система: психологическое исследование (на материалах франкоязычных комиксов) : дис.... канд. фил. наук : 10.02.19 / Барнаул: «Алтайский государственный университет», 1999. 236 с.

72. Ганаба С.О. Вчення Карла Клаузевіца про війну: зв'язок військових та суспільних цілей. Службово-бойова діяльність сил сектору безпеки держав: сучасний стан, проблеми та перспективи: зб. тез II Всеукраїнської

науковопрактичної конференції (Україна, м. Харків, 27 жовтня 2020р.). Харків: Нац. академія нац. гвардії України, 2020. С.8-9.

73. Інформаційна війна [Електронний ресурс].-Режим доступу: uk.wikipedia.org/wiki/інформаційна_війна.
74. Петрик В. Сутність інформаційної безпеки держави, суспільства та особи [Електронний ресурс]. - Режим доступу : www.justinian.com.ua/article.php.
75. Клаузевіц К. Природа війни. Харків: Віват, 2018. 414с.
76. МакЛюэн М. Понимание медиа: внешние расширение человека; [пер. с англ. В. Г. Николаева: закл. статья М. Вавилова]. Москва : Жуковский: «КАНОН – прес - Ц», «Кучково поле», 2003. 464с.
77. Що таке інформаційна війна [Електронний ресурс]. - Режим доступу : my.elvisti.com/sergandr/iv.html.
78. Зеленов Є.А. Теоретичні основи планетарного виховання студентської молоді : монографія. Луганськ : НЦППРК «НОУЛЖ», 2008. 272 с.
79. Царенко В. І., Хома В. О., Мірошніченко В. І. Професійна культура прикордонника: Навчально-методичний посібник. Хмельницький: Видавництво НАДПСУ, 2005. 79 с.
80. Так їх роблять. *Прикордонник України*. 2002. 18 квітня. С. 6.
81. Сірко Р. І. Професійна підготовка майбутніх психологів оперативнорятувальної служби до діяльності в екстремальних умовах : монографія. Львів : «ГАЛИЧ-ПРЕС», 2017. 482 с.
82. Татарін О.В. Формування готовності фахівців прикордонної служби до застосування заходів фізичного впливу в оперативно-службовій діяльності: дис. ... к-та пед. наук : 13.00.04. Хмельницький, 2020. 291 с.
83. Бриндіков Ю. Л. Реабілітація військовослужбовців учасників бойових дій в системі соціальних служб: теоретико-методичні основи: монографія. Хмельницький: Вид-во «Поліграфіст», 2018. 372 с.
84. Шумейко А.П. Види реадaptaції і психореадaptaції учасників бойових дій. Проблеми екстремальної та кризової психології. 2017. Вип. 21 С.220-228.

85. Тополь О.В. Соціально–психологічна реабілітація учасників антитерористичної операції. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. 2015. № 124. – С. 231–232.

86. Гридковець Г., Вебер, Т., Журавльова Н, Запорожець О., Климишин О., Креймейер Д., Мокроусова А., Пророк Н., Сиротич Н., Сіренко Т. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. Том 3. Київ, 2018. 236 с.

87. Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Навчальний посібник. за ред. Л. Царенко. Том 2. Київ, 2018. 240 с.

88. Кісарчук З.Г., Омельченко Я. М., Лазос Г. П., Литвиненко Л. І., Царенко Л. І. Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник. Київ : ТОВ «Видавництво“Логос”», 2015. 207 с.

89. Попелюшко Р.П. Особливості психологічної реабілітації учасників бойових дій засобами природничої рекреації. Актуальні проблеми психології: зб. наук. пр. / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т. психол. ім. Г.С. Костюка. Київ, 2015. XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 13. С. 198-207.